

Хмельницький національний університет
Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

Другий (магістерський)

«ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ
САМОСВІДОМОСТІ В РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ»

Галузь знань - 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність - 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Освітня програма « Психологія»

Шифр КДРМ

номер залікової книжки

Виконав: студентка II курсу, групи ПП м-20-1 _____ Васів Л.М.

Підпис

Ініціали, прізвище

Керівник: кандидат психологічних наук, доцент

Підпис

Ініціали, прізвище

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки

доктор психологічних наук, професор

_____ Потапчук Є.М.

Підпис

Ініціали, прізвище

_____ 20__ р.

Хмельницький, 2021

АНОТАЦІЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Тема кваліфікаційної роботи «Психолого-педагогічні чинники розвитку самосвідомості в ранньому юнацькому віці»

Студент

Васів Леся Миколаївна

Кваліфікаційна робота включає 72 сторінки, 12 таблиць, 4 рисунки, перелік джерел посилання із 69 найменувань, 1 додаток.

Ключові слова: самосвідомість, «Я-концепція, «Я-образ», самовідношення, самооцінка, юнацький вік.

Об'єкт дослідження – розвиток самосвідомості в ранньому юнацькому віці.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні чинники розвитку самосвідомості в ранньому юнацькому віці.

За результатами дослідження з'ясовано особливості самосвідомості в ранньому юнацькому віці, визначено психолого-педагогічні чинники розвитку самосвідомості в цьому віці, розроблено рекомендації щодо роботи з формування самосвідомості в ранньому юнацькому віці.

Одержані результати можуть бути використані в практичній діяльності психологів закладів шкільної та позашкільної освіти, а також викладачами та батьками..

ВСТУП

Актуальність теми. У процесі самосвідомості людина виділяє себе з навколишнього середовища, усвідомлює себе як особистість, що відрізняється від інших, причому сама особистість виступає і як суб'єкт, і як об'єкт пізнання. Людина намагається не лише осмислити і зрозуміти навколишній світ, а й прагне пізнати себе, зрозуміти свої особливості. Водночас, знати чим вона відрізняється з інших людей, яке її місце у світі та суспільстві, оцінити свою індивідуальність, визначити мотиви своєї поведінки. У структурному відношенні функція самосвідомості є єдністю когнітивного та емоційно-ціннісного компонентів, які створюють у людини образ Я і виражають її ставлення до самої себе.

Становлення самосвідомості та її роль у структурі особистості в даний час широко досліджується спеціалістами різних галузей науки. В наш час праця людини все більше і більше механізується, внаслідок цього реальні взаємини між людьми втрачаються, на зміну їм приходять спілкування людини з машиною, людині все важче шукати шляхи самореалізації. Тому проблема самоусвідомлення як чинника, що впливає на розвиток особистості, дуже актуальна. Спотворення чи затримка у формуванні самосвідомості призводять не тільки до виникнення невротичних розладів, але й перешкоджають розвитку гармонійної особистості.

Для вміння реалізувати себе як суб'єкта діяльності та спілкування в соціумі особистостям необхідно володіти здібностями до зміни та розвитку самого себе. Це є можливим тільки в результаті підвищення рівня самосвідомості, що сприяє його саморозвитку та самовизначення. Розвиток самосвідомості також дозволить краще вибудовувати різні аспекти міжособистісного спілкування. В сучасному світі, в ритмах сьогодення, де функція спілкування значною мірою відбувається за допомогою знеособлених комунікативних зв'язків (інтернет, телебачення), потреба в емоційних та інших психологічних і духовних зв'язках залишається

незадоволеною, тому що для цього потрібне безпосереднє інтимно-особистісне спілкування. Завантаженість своїми проблемами та зайнятість на роботі призводить до скорочення спілкування батьків із дітьми, як наслідок, порушуються комунікації та близькі зв'язки, такі необхідні будь-якій людині, Всі ці фактори призводять до дистанціювання осіб, адже потреба в спілкуванні, у визнанні себе, у знанні власних особливостей тільки зростає.

Об'єкт дослідження – розвиток самосвідомості в ранньому юнацькому віці.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні чинники розвитку самосвідомості в ранньому юнацькому віці.

Мета – теоретично проаналізувати проблему розвитку самосвідомості особистості та з'ясувати чинники розвитку самосвідомості в ранньому юнацькому віці.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати особливості розвитку самосвідомості в ранньому юнацькому віці в психолого-педагогічній літературі.
2. Визначити основні чинники розвитку самосвідомості раннього юнацького віку та їх взаємозв'язок.
3. Емпірично дослідити чинники розвитку та з'ясувати вплив гендерного аспекту розвитку самосвідомості в ранньому юнацькому віці.
4. Розробити методичні рекомендації щодо роботи з формування самосвідомості в ранньому юнацькому віці.

Гіпотеза дослідження: з'ясування психолого-педагогічних чинників розвитку самосвідомості в ранньому юнацькому віці надасть можливість розробити методичні рекомендації для осіб цього віку.

Для реалізації поставлених завдань нами був використаний комплекс **методів дослідження:** теоретичні: аналітико-синтетичний метод, метод порівняння, узагальнення теоретичних та експериментальних даних; емпіричні: спостереження, анкетування, бесіди, методики; методи

математичної обробки даних: (коефіцієнт рангової кореляції, табличний, графічний методи та інші.

Практичне значення роботи. Матеріали проведеного аналізу чинників формування самосвідомості в ранньому юнацькому віці та запропоновані рекомендації щодо покращення самосвідомості в ранньому юнацькому віці можуть бути успішно використані в практичній діяльності психологом та кураторами академічних груп з метою коригування самосвідомості вихованців, а також можуть бути використанні самими особами юнацького віку.

Експериментальна база дослідження.. Дослідження проводилось на базі Хмельницького вищого професійного училища №4. В дослідженні прийняло участь 20 студентів.

Апробація результатів дослідження

Структура та обсяг роботи. Дипломна робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (69 найменувань). Повний обсяг роботи 76 сторінок, з них: основний зміст – 67 сторінок, 12 таблиць, 4 рисунки, перелік джерел посилання із 69 найменувань, 1 додаток.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СТАНОВЛЕННЯ САМОСВІДОМОСТІ В РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЩІ

1.1 Проблема розвитку самосвідомості в наукових дослідженнях

Проблема самосвідомості особистості цікавила зарубіжних учених давно. Ще в античності Арістотель [45. с.53] писав: «...і якщо бачить відчуває, що він бачить, і той, хто чує, що він чує, а той, хто йде, що йде, і відповідно і в інших випадках є щось відчуває, що ми діємо, так що ми, мабуть, відчуваємо, що відчуваємо, і, що розуміємо...».

В XVII столітті, британський філософ і педагог Дж. Локк описував особливості діяльності нашого власного розуму. У основі цієї діяльності, за Локком, лежить особливе почуття – рефлексія – «спостереження, якому розум піддає свою діяльність» [12].

Одним із перших хто розробляв теорію «Я» в психології був американський філософ та психолог У. Джемс. У структурі особистості, запропонованої З. Фрейдом, самосвідомість як така не згадується. Нерідко сучасні дослідники прирівнюють самосвідомість до Его (Я) – особистісної структури, що між Ід (Воно) і Супер-Его (Над-Я). У межах цієї структури особистості А. Фрейд докладніше описала сфери особистості, доступні для спостереження – що можна вважати схожим на самосвідомість [63].

Послідовники З. Фрейда (М. Кляйн, Д.В. Віннікот, О. Кернберг та ін.) у своїх роботах описували психіку та особистість як результат зв'язків людей із зовнішнім світом, які запам'ятовуються розумом у вигляді «об'єктних відносин». У зв'язку з цим об'єкт трактується як людина (люди), яка вступає у відносини зі світом; крім того, об'єктами можуть бути внутрішні уявлення, що створюються людиною на основі цих відносин.

На противагу фрейдівській теорії особистості можна вказати концепцію А. Адлера, згідно з якою Я – високо персоналізована суб'єктивна система, що інтерпретує та осмислює досвід організму. Самосвідомість, теоретично Адлера, грає істотну роль – саме завдяки їй людина усвідомлює свою неповноцінність і ті цілі, яких прагне; вона здатна планувати свої дії та керувати ними, усвідомлюючи їх значення для самореалізації [64]. Разом з тим, докладний розгляд самосвідомості у працях А. Адлера немає. Крім того, його теорія примітна тим, що в ній приділено особливу увагу тому, як люди реагують на почуття, які випробовують до себе [44, с.117].

Засновник аналітичної психології К. Юнг вказував, що Я (Self) – це «центральний архетип, центр особистості, межах яких укладено свідоме і несвідоме, це центр всієї сукупності... Я забезпечує єдність, організацію і стабільність функціонування особистості» [69, р.41]. Центром свідомості є Его, що містить у собі відчуття, почуття, культурні стереотипи, думки, спогади, завдяки яким людина усвідомлює свою цілісність, сталість і сприймає себе людиною [68, с. 131]. Его – те, що дає життя свідомості; це центр свідомості [43, с. 51]. Таким чином, Его являє собою самосвідомість і відіграє ключову роль у здоровому функціонуванні особистості.

Засновник психодраматичного напрямку у психології Я. Морено, стверджував, що людське Я визначається сукупністю ролей, які програє людина протягом життя.

Центральною ланкою теорії К. Роджерса є категорія самооцінки [50, с. 39]. Через війну спілкування з дорослими та іншими дітьми дитина виробляє деякі оцінки про себе, які й складають уявлення про себе – Я-концепцію. Автор представляє Я-концепцію як «організований, узгоджений, концептуальний гештальт, побудований з перцепцій характеристик «Я» чи «мене» та перцепцій відносин «Я» чи «мене» до інших людей та різних аспектів життя, а також цінностей, пов'язаних із цими перцепціями.

Інший представник гуманістичної психології А. Маслоу вказував, що найкращий спосіб для людини визначити, що їй робити є визначення того,

хто вона така є. Усвідомлення власної природи, свого характеру, своїх глибинних бажань та прагнень, сенсу життя визначає шлях для самоактуалізації особистості [39, с. 109]. Отже, самосвідомість грає істотну роль процесі досягнення істинного «Я» особистості.

Розробник транзактного аналізу Е Берн писав, що кожен індивід у кожен час існує у одному з трьох Я-станів. «Термін «Я-стан» призначений для позначення стану розуму та відповідних їм стереотипів поведінки, які відбуваються в природі» [1, с. 30]. Ці набори стереотипів поведінки позначаються наступним чином:

- Я-стан Батька - копіюється з справжніх батьків або авторитетних особистостей і містить у собі батьківські цінності, традиції, норми поведінки, забобони та настанови;

- Я-стан Дорослого - раціональна та логічна частина особистості, зайнята переважно обробкою даних. Цей стан проявляється при самостійному сприйнятті світу та працює відповідно до принципу реальності;

- Я-стан Дитини - це частина особистості, що збереглася від справжнього дитинства, відлуння якого проявляються в подальшому житті. Ця частина містить у собі почуття та бажання дитини до шести років [9].

Всі ці «Я стани» знаходять своє відображення в поведінці. У разі дефектів у межах «Я» або за винятком будь-яких двох «Я-станів» розвиваються психічні розлади. Усвідомлення людиною патологічних проявів своїх «Я станів» – є запорука успішної терапії і як результат – успішного функціонування особистості. Отже, ми можемо припустити, що самосвідомість сприяє розрізненню та збереженню меж «Я-станів» особистості, а також їхній адекватній взаємодії.

Г. Олпорт [42] у структурі особистості виділяв такий компонент, як пропріум (proprium) - це типи поведінки та характеристики, які людина сприймає як близькі, центральні, важливі для її життя; це те, що вона сприймає як «моє», самість. Пропріум складаються з наступних частин:

1. Відчуття свого тіла - це ранній з центральних аспектів особистості, він першим з'являється у немовляти і все подальше життя служить джерелом матеріалу для усвідомлення себе.

2. Почуття постійної самоідентифікації – це розуміння того, хто є я. Містить у собі думки, почуття людини, його спогади про них як про свої та сприйняття всього цього, як свого.

3. Самоповага чи самопіднесення – це властивість пропріуму, що породжує гордість, егоїзм, нарцисизм та інші дії чи почуття, пов'язані з возвеличенням власного я.

4. Розширення своєї особистості - розширення розуміння себе за рахунок включення до нього всього того, що належить людині (одяг та ін.) та родичів (мати, батька, сестер і т.д.).

5. Образ себе - бачення своїх здібностей, свого статусу та своєї ролі зараз. Сюди ж входять прагнення та цілі.

6. Раціональна особистість – здатність раціонально пояснювати та заперечувати, коректно розмірковувати та знаходити вирішення життєвих проблем. Раціональна особистість відповідальна за рефлексивне мислення та за вміння пристосовувати свої потреби до потреб навколишнього світу.

7. Власні прагнення - дозволяють людині ставити перед собою цілі і є причиною певної послідовності у діях та роздумах [102].

Г. Олпорт вказував на те, що особистість у своєму розвитку послідовно набуває кожного елемента пропріуму, і лише до кінця сьомої стадії вона може вважатися по-справжньому унікальним індивідумом з ясними уявленнями про себе. Однак, має місце ще один, додатковий, восьмий елемент – особистість, що усвідомлює або суб'єктивна особистість – це «Я», яке усвідомлює «себе» як об'єкт [42].

Таким чином, самосвідомість є результатом індивідуального розвитку людини. Його основою є тілесна самість, до якої, в ході онтогенезу додаються думки, емоції, здібності, прагнення, цілі та потреби, усвідомлювані особистістю як свої.

Засновник гештальт-терапії Ф. Перлз розглядав «Его» як функцію організму, що не є інстинктом. Его – це система реакцій чи контактів організму з оточенням, куди входять ідентифікацію чи відчуження. «Лише там, де самість зустрічається з «чужорідними» проявами, Его починає функціонувати, виникає і визначає межу між особистим та безособовим «полем»» [49]. Отже, на думку Ф. Перлза, усвідомлення себе і не-себе і складає Его.

В результаті проведеного аналізу зарубіжної літератури ми дійшли таких висновків:

- у зарубіжних дослідженнях самосвідомість згадується вкрай рідко, хоча опис подібного феномену все ж таки присутній. Воно розкривається через поняття «ідентифікація», «персоніфікація», «Я-концепція», «Я», «самість» тощо;

- найчастіше термін «самосвідомість» у традиційному його розумінні зустрічається у підручниках та навчальних посібниках із загальної психології чи психології розвитку; в монографіях і авторських статтях вчені розкривають цей феномен через родинні терміни;

- поняття «Я» має як мінімум два трактування: «Я» як елемент структури особистості (Ego, I) і «Я» як структура, що рефлексує (Self);

- дослідження самосвідомості, проведені зарубіжними дослідниками різнобічні. Авторами розкрито особливості усвідомлення себе в різні періоди онтогенезу (А. Валлон, Г. Олпорт, Н. Ньюкомб), динаміка інтерналізації (О. Кернберг), становлення образу самої себе чи іншої людини та значущість для розвитку Я передхлопчикового віку (Г.С. Салліван), значимість спілкування дитини з дорослими та іншими дітьми для формування уявлення про себе, Я-концепції, ідентичності (К. Рождерс, Е. Еріксон, Д. Сервон);

- про гендерні особливості у розвитку самосвідомості у розглянутих нами концепціях не згадується.

Отже, спробуємо узагальнити викладені вище трактування досліджуваного нами явища. Ми дійшли висновку, що вчені описують самосвідомість із трьох різних сторін:

1. Самосвідомість - як усвідомлення своєї особистості, своєї індивідуальності (П. Гуревич, Б. Мещеряков, В. Зінченко);

2. Самосвідомість – як усвідомлене ставлення людини до своїх думок, потреб, потягів, мотивів, переживань; а також як оцінка своїх суб'єктивних можливостей та здібностей (В.В. Давидов, А.В. Запорожець, Б.Ф. Ломов, Б.Г. Мещеряков, В.П. Зінченко);

3. Самосвідомість – як основа формування розумової активності та самостійності; доцільних дій та вчинків (В. Копорулін, В. Шапар, В. Россоха).

Більш докладний погляд на природу та особливості самосвідомості ми бачимо у Л. Виготського. Він показує, що період виникнення самосвідомості є підлітковий вік [12, с. 227] та його виникнення свідчить про перехід до нового принципу розвитку. Л. Виготський вказує на такі напрями у розвитку (вони ж структурні компоненти) самосвідомості:

- зростання і виникнення образу себе (перехід від наївного незнання себе до багатого поглибленого знання);

- перехід свого образу ззовні всередину (до 12-15 років дитина починає розуміти, що внутрішній світ існує і в інших людей);

- інтегрування самосвідомості (усвідомлення себе як єдиного цілого);

- відмежування власне особистості від навколишнього світу, свідомість відмінності та своєрідності власної особистості;

– перехід до міркувань про себе за духовними масштабами (спочатку пріоритет на красі та «тілесної чесноти», потім на «моралі умінь», потім – на колективній моралі);

- наростання відмінностей між індивідами, інтеріндивідуальної варіації [12, с. 229-230]. Отже, самосвідомість, у розумінні Л. Виготського, є ніщо інше, «як певна історична стадія у розвитку особистості, яка неминуче

виникає з попередніх стадій. Самосвідомість, в такий спосіб, не первинний, а похідний факт у психології і виникає вона не шляхом відкриття, а шляхом тривалого розвитку» [12, с. 231].

С. Рубінштейн, розглядаючи самосвідомість, писав: «Самосвідомість – не початкова даність, властива людині, а продукт розвитку; при цьому самосвідомість не має своєї окремої від особистості лінії розвитку, але включається як сторона у процес її реального розвитку». Вчений не побудував конкретної теорії самосвідомості, але визначив його місце в особистості людини: «...особа не зводиться до її свідомості та самосвідомості, але вона і неможлива без них. Людина є особистістю, лише оскільки він виділяє себе з природи ... Процес становлення людської особистості включає в себе як невід'ємний компонент формування його свідомості та самосвідомості ... Будь-яке трактування особистості, що не включає її свідомості та самосвідомості, може бути тільки механістичної. Без свідомості та самосвідомості не існує особистості »[49, с. 135].

І. Чеснокова вважає, що у самосвідомості слід виділяти, з одного боку, систему психічних процесів, пов'язаних із самопізнанням, з переживанням свого власного ставлення до себе та з регулюванням своєї поведінки, з іншого боку, системи щодо статичних утворень особистості, що виникають як продукти цих процесів (сюди, передусім, ставляться знання особистості себе) [65]. Автор представляє структуру самосвідомості як єдність трьох сторін:

- пізнавальної, що знаходить вираження у самопізнанні;
- емоційно-ціннісний, що проявляється у відношенні до себе;
- дієво-вольовий, що відображає саморегуляцію.

Далі ми вважаємо за необхідне зупинитися на працях В. Мерліна. Він вважав, що «тільки завдяки самосвідомості ми усвідомлюємо невідповідність властивостей нашої особистості соціально-моральним вимогам, які висуваються нам; ми усвідомлюємо також невідповідність наших фізичних

та психічних можливостей нашим прагненням» [40, с. 83]. В. Мерлін виділив функції самосвідомості:

1. Розвиток та вдосконалення своєї особистості відповідно до соціально-моральних вимог суспільства;
2. Свідоме використання психологічних закономірностей своєї особистості найбільш успішного перетворення природи та суспільства.

Обидві ці функції здійснюються не ізольовано, а нерозривному єдності з пізнанням зовнішнього світу, тобто. із предметною свідомістю.

Натомість структура самосвідомості, з погляду В. Мерліна має наступні компоненти (сторони):

1. Свідомість Я;
2. Свідомість тотожності;
3. Усвідомлення своїх психічних властивостей;
4. Соціально-моральна самооцінка.

Всі ці компоненти визначаються спрямованістю особистості, предметною свідомістю (пізнанням зовнішнього світу) та самооцінкою.

Б. Братусь як основні одиниці самосвідомості виділяє смислові утворення. Зміст цих утворень є сукупність емоційно-морального і вербалізованого смислів. Структура самосвідомості, на думку автора, складається з 4 рівнів: нульовий рівень, що містить прагматичні, ситуаційні смисли; перший рівень – містить егоцентричні сенси; другий рівень – групоцентричні смисли; третій рівень - просоціальні сенси, що визначаються як загальнолюдські моральні смисли [7]. Процес розвитку самосвідомості, відповідно до цього підходу, є процес, спрямований на присвоєння індивідом родової людської сутності, що характеризується розвитком смислової сфери особистості [7].

Далі зупинимося на роботах В. Століна [56]. Він виділив такі рівні у структурі самосвідомості:

1. Рівень органічної самосвідомості – це відбиток суб'єкта у системі його органічної активності;

2. Рівень індивідуальної самосвідомості є сприйнятою оцінкою себе іншими людьми та відповідну самооцінку, свою вікову, статеву та соціальну ідентичність;

3. Рівень особистісної самосвідомості – його одиницею є конфліктний зміст, шлях зіткнення у вчинку одних особистісних якостей з іншими. Такі традиційні моральні категорії, як совість, обов'язок, і такі особисті якості, як сила волі, мужність, прагнення до творчості, виявляються особистістю в самій собі і не просто шляхом оцінки себе як об'єкта, а шляхом осмислення себе в ситуаціях, коли ці якості або їх відсутність виступають як перешкоди на шляху її ж власної активності або навпаки як умови, що полегшують її діяльну самореалізацію.

Л. Столяренко [57] визначає самосвідомість як уявлення себе, «Образ Я» і виділяє такі критерії самосвідомості:

1. Виділення себе з середовища, свідомість себе як суб'єкта, автономного від середовища (фізичного, соціального).

2. Усвідомлення своєї активності («Я керую собою»).

3. Усвідомлення себе "через іншого" ("Те, що я бачу в інших може бути і моєю якістю").

4. Моральна оцінка себе, наявність рефлексії.

У структурі самосвідомості автор виділяє такі компоненти:

1. Усвідомлення близьких і віддалених цілей, мотивів свого Я (Я як суб'єкт, що діє).

2. Усвідомлення своїх реальних і бажаних якостей (я реальне і ідеальне).

3. Пізнавальні уявлення себе (я як спостережуваний об'єкт).

4. Емоційне, чуттєве уявлення себе.

Таким чином, основний акцент ставиться на усвідомлення себе як об'єкта та суб'єкта. Про саморегуляцію не згадується, хоч і очевидно, що функціонування зазначених автором компонентів самосвідомості без цього неможливо.

Отже, підбиваючи короткий підсумок аналізу концепцій самосвідомості, зазначимо:

- теорія самосвідомості була значно розширена завдяки появі більшої кількості наукових праць на цю тему (І. Чеснокова, І. Кон, В. Столін, В. Мухіна та ін.);

- самосвідомість частіше стали визначати як психічний процес (або сукупність психічних процесів), спрямований на формування уявлення особистості про себе. - Вчені деталізували структуру самосвідомості, описав її як сукупність різних компонентів або як ієрархію рівнів;

– було порушено питання про зміст та специфічно психічні процеси самосвідомості;

– у літературі немає чіткої межі між поняттями «Образ Я» та «самосвідомість», що створює деяку термінологічну плутанину;

– у період ученими розроблено методики діагностики самосвідомості загалом: проєктивний метод депривації структурних ланок самосвідомості В. Мухіної, К. Хвостова ; та окремих його сторін (опитувач самовідносини В. Століна та С. Пантілеєва, опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової, методика «Три оцінки» А. Липкіної, методика дослідження самооцінки Т. Дембо, С. Рубінштейн і т.д.

- З усіх розглянутих нами концепцій лише у підході В. Мухіною згадується про статеву ідентичність як компонент самосвідомості. Цей факт дозволяє припустити, що, вивчаючи самосвідомість, більшість учених розглядали його як явище безстатеве, що не має статевих відмінностей.

Грунтуючись на поглядах І. Чеснокової, І. Кона, І. Вачков пропонує розглядати структуру самосвідомості як сукупність наступних підструктур:

1. Когнітивна підструктура (Я-розуміння). Має у собі розуміння себе у системі своєї діяльності, у системі спілкування й у системі особистісного розвитку. У результаті суб'єкта формується «Образ Я».

2. Афективна підструктура (Я-відношення): ставлення до власної системи дій, системи міжособистісних відносин та системи свого

особистісного розвитку. На основі цього формується глобальне самовідношення, яке, взаємодіючи з «Образом Я» породжує самооцінку особистості.

3. Поведінкова підструктура (Я-поведінка) містить регулювання системи своїх дій, себе в системі відносин, а також особистісну саморегуляцію. Усе це становить рівень саморегуляції.

Все вищезгадане дозволяє визначити перспективні напрями у дослідженні самосвідомості та підтверджує актуальність теми нашого дослідження.

1.2 Розвиток самосвідомості як психологічна особливість раннього юнацького віку

Самосвідомість згідно С. Рубінштейна розглядається у міру того, як особистість стає самостійним суб'єктом практичної та теоретичної діяльності. Самосвідомість суб'єкта розвивається від оволодіння власним тілом до вироблення цілісного світогляду та самовизначення особистості. «Я» формується в процесі пізнання об'єктивної реальності, через пізнання іншого «Я» [49].

Процес оволодіння об'єктом пізнання індивіда має деякі особливості. Об'єкт одночасно виступає у двох образах: «Я» як суб'єкт життя та «Я» як об'єкт для себе. Отже, уявлення людини про себе є одночасно продуктом свідомості та усвідомлення, тоді як продуктом становлення є «Я-образ» і «Я-концепція».

Щодо «Я-образу» та «Я-концепції» існують різні погляди вчених. Частина дослідників вважає, що дані поняття є синонімами, інші пропонують розрізняти їх як частину та ціле. Найчастіше «Я-концепція» ототожнюється з «Я-образом», однак у співвідношенні «Я-образ» - «Я-концепція» мають різний рівень узагальнення:

1) «Я-образ» більш глобальний і включає «Я-концепцію» поруч із самовідносинами;

2) «Я-концепція» представляється як глобальний, організуючий початок, що забезпечує наступність, тоді як «Я-образ» є частковим проявом «Я» у конкретних ситуаціях;

3) «Я-концепцію» можна розглядати як сукупність безлічі «Я-концепцій», кожна з яких сформована щодо будь-якої ролі.

Для того щоб зрозуміти будову «Я-концепції», необхідно звернутися до рівневих концепцій самосвідомості, викладених у вітчизняній та зарубіжній літературі. І. Кон формулює рівневу концепцію «Я-образу», використовуючи поняття установки. Підстави цієї концепції він знаходить у теоретично диспозиційній регуляції соціальної поведінки В. Ядова [64]. «Образ Я» розуміється як складне психологічне явище, як соціальна установка, ставлення особистості до самої себе і включає три взаємопов'язані компоненти: когнітивний, афективний та поведінковий.

Структура образу «Я» виявляється у трьох модальностях: «екзистенційне Я», «категоріальне Я», «пережите Я», – які витікають з психофізіологічної ідентичності, соціальної ідентичності, особистісної (або Ео-ідентичності). Водночас визначають єдність і наступність життєдіяльності, цілей і установок особистості. Кожному з цих елементів відповідають певні психічні процеси: «екзистенційне Я» – саморегуляція та самоконтроль; «категоріальне Я» – самопізнання, самоповага, самооцінка; «пережите Я» - самовідчуття [2; 11].

За І. Коном, структура «Я-образу», передбачає одночасну наявність суб'єкта мислення та об'єкта пізнання. Аналіз двох різних феноменів дозволив виділити у цілісній структурі «Я-образу» дві сторони: 1) діюче, цілісне, субстанційне «Я», що відображає суб'єктивну сторону; 2) рефлексивне, категоріальне «Я», що відображає об'єктну сторону, що і є власне «Я-образом» [3].

І.Чеснокова пропонує розрізняти два рівні самосвідомості залежно від тих меж, у яких відбувається співвідношення знань про себе [26]. На першому рівні таке співвідношення відбувається в межах зіставлення «Я та інша людина» (формування «Я-реального» за допомогою «Я-дзеркального»). Спочатку деяка якість сприймається і розуміється в іншій людині, а потім вона переноситься на себе. Внутрішніми прийомами самопізнання на цьому рівні є переважно самосприйняття і самоспостереження. На другому рівні співвідношення знань про себе відбувається в процесі аутокомунікації, тобто в рамках «Я і Я» (співвіднесення «Я-реального» і «Я-ідеального»). Людина оперує вже сформованими знаннями про себе. Внутрішніми прийомами самопізнання І.Чеснокова вважає самоаналіз та осмислення. На цьому другому рівні людина співвідносить свою поведінку з мотивацією,

Відомий український психолог М.Боришевський наголошує, що Є.Дікстейн у своїх наукових працях показав зв'язок самовідношення з характером самосвідомості на різних рівнях. Таких рівнів-стадій виділяє п'ять. Перший рівень пов'язаний із формуванням почуття автономності дитини, здатністю викликати турботу про себе та формування на основі цього почуття самоповаги. На другому рівні у зв'язку з розвитком соціальної активності дитини ступенем самоповаги стає ступінь успішності у певних діях та в порівнянні себе з іншими. На третьому рівні у зв'язку з формуванням здатності до самоспостереження ступенем самоповаги стає ступінь досягнення Я-ідеалу. Четвертий та п'ятий рівні альтернативні та виражають різні варіанти розвитку. Четвертий рівень – рівень «Я» як цілого, індивід усвідомлює та приймає кожен із аспектів свого існування. На п'ятому рівні самосвідомість характеризується виявленням відносності кордонів Я, визнанням своєї обмеженості, мінливості свого Я [3].

На думку О.Бодальова та В.Століна «Я-концепція», як і «Я-образ» є «продуктом» самосвідомості. Вчені припускають, що понятійно-концептуальне уявлення про себе, як продукт самосвідомості, одночасно є і його істотною умовою, і важливим моментом цього процесу. «Я-концепція»

– не просто продукт самосвідомості, а й важливий чинник детермінації поведінки людини, таке внутрішньо особистісне утворення.

Говорячи про зміст «Я-концепції», науковці виділяють два важливі утворення: перше – це сполучна утворююча «Я-концепції», за допомогою якої людина відкриває загальні риси та характеристики, що поєднують її з іншими людьми. Друга – це диференціююча утворююча «Я-концепції», з допомогою якої людина виділяє своє «Я» порівняно з іншими, відчуває свою унікальність і неповторність.

Згідно з М.Розенбергом, «Я-концепція» має такі виміри:

1. Ступінь когнітивної складності зростає у процесі дорослішання дитини, разом з цим зростає і узагальненість якостей, що тісно пов'язане з розвитком інтелекту.

2. Цілісність, внутрішня послідовність зростає разом із когнітивною складністю, проте інтегративна тенденція відстає від процесів диференціації різних аспектів «Я», що особливо характерно для перехідного віку.

3. Стійкість із віком зростає, але різні властивості особистості мають різну вікову стійкість.

4. Виразність «Я» - «Я-концепція» стає однією з центральних, головних установок особистості, з якими вона співвідносить свою поведінку. Суб'єктивна значимість окремих компонентів Я-концепції істотно змінюється.

5. Самоповага – залежить від співвідношення позитивних і негативних установок, які певною мірою є автономними.

Крім цього, М.Розенберг виділяє такі основні типи образів «Я»:

- 1) «наявне Я» - яким індивід бачить себе в даний момент;
- 2) «представлене Я» - яким він показує себе іншим;
- 3) «бажане Я» - яким індивід хотів би бачити себе.

Кожен із цих образів Я має свій зміст, структуру, генезу, функції [48].

Т. Драгунова, вивчаючи проблему підлітка, звертається до роботи американського психолога Ф. Райс, який вважає, що у кожної людини існує шість різних «Я»:

- 1) «реальне Я» людини;
- 2) «власне Я» в уявленні самої людини;
- 3) «Я» в уявленні інших людей;
- 4) уявлення людини про те, що про неї думають інші;
- 5) уявлення людини про те, яким їй хотілося б стати;
- 6) уявлення людини у тому, якою її хотіли б бачити інші [48, с.222].

Р.Бернс вважає, що «Я-концепція» – це сукупність установок, вкладених у себе; до її складу входять: когнітивна, оцінна та поведінкова складові. Вчений вважає, що існують три основні модальності самоустановок:

- «реальне Я» (установки індивіда, пов'язані з його уявленням про те, який він є насправді);
- «дзеркальне Я» (соціальне) (установки, пов'язані з уявленням індивіда про те, яким його бачать інші);
- «Ідеальне Я» (установки, пов'язані з уявленням індивіда про те, яким би він хотів стати).

Завдяки розвитку самосвідомості в особистості формується досить стійке і постійне уявлення про себе, про свою цінність, головні моменти якого зберігаються на все життя і багато в чому зумовлюють послідовність основної лінії поведінки в різних ситуаціях і групах.

Питання стійкості образу «Я» розглядалося американським психологом Т. Шибутані [67]. «Я-образ» у нього з'являється і як постійний, і як момент самосвідомості, що змінюється. При цьому вчений вказує на різницю образу «Я для себе» і «Я для інших». Перший є досить стійким, другий рухливішим, орієнтованим на різні життєві ситуації. Т.Шибутані зазначає, що людина усвідомлює себе як особливий об'єкт, який залежить від інших під час

виконання якоїсь діяльності, і, таким чином, він має добре передбачати такий спосіб поведінки, який не відштовхнув їх від нього.

У стійкій структурі нашої самосвідомості «Я-концепція» відіграє особливу роль. Іншими словами, коли «Я-концепція» вкорінюється настільки, що починає визначати нашу поведінку, тоді вона стає фактором соціалізації того ж ступеня, що і її продуктом. а.

Таким чином, аналізуючи різні підходи до побудови теорії «Я-концепції», вважаємо за необхідне відзначити:

- не існує єдиного уявлення про структуру, механізми, функції та фактори продуктивного становлення «Я-концепції»;
- у структурі «Я-концепції» особливе значення надається досвіду особистості, формує її соціально-психологічний зміст;
- «Я-концепція» поєднує біологічний, психологічний та соціальний рівні проявів особистості, будучи підсумковим продуктом діяльності всіх трьох її сторін: емоційної, когнітивної та регуляторної;
- незважаючи на значні відмінності у визначенні внутрішньої структури «Я-концепції», властивих їй функцій та можливої динаміки, всі автори приходять до одного загального висновку: «Я-концепція» не тільки розвивається і реалізується, але й виражається безпосередньо в процесах відображення, взаємодії, пізнання та відносин з іншими людьми.

Підсумовуючи сказане, виділимо основні загальнотеоретичні підходи до вивчення особливостей розвитку самосвідомості:

1. Загальнотеоретичний підхід у вивченні особливостей розвитку самосвідомості особистості визначився у дослідженнях, зорієнтованих на обґрунтування вченими структурних компонентів самосвідомості як особливою ознакою вікового становлення самосвідомості.

2. Пріоритетна роль вивчення даної проблеми дослідниками вітчизняної та зарубіжної психології відведена загальнотеоретичним підходам суті «Я-концепції» та «Я-образу». У їхньому змісті, динаміці,

наповненості, чіткості визначилися психологічні умови та фактори розвитку самосвідомості особистості.

1.3 Основні детермінанти формування самосвідомості в ранньому юнацькому віці

Значимість чинників згадується у багатьох сучасних роботах, присвячених проблемі розвитку депресивних та тривожних розладів. У роботі С. Волікової й А. Холмогорової виділяються наступні сімейні фактори формування негативного образу «Я»: велика кількість стресогенних подій у сімейній історії, «що стосуються тілесних аспектів, організму взагалі, безпеки життя і здоров'я людини» [2, 50]; індукування батьками тривоги та недовіри до людей; велика кількість критики, у тому числі за прояв негативних емоцій. Вище перелічені чинники сімейного впливу ведуть до формування двох типів переконань стосовно себе: базисні – «глибинні, безумовні, над узагальнені вірування, переконання, встановлення людини, що стосуються себе самої, світу та інших людей» [2]. А. Бек виявив, що негативні установки, що визначають проблемну самосвідомість, у свою чергу діляться на дві основні групи: я некомпетентний (дурний, безпорадний, дефектний та ін); мене не можна любити (я недостойний кохання, я гірший за інших людей). Проміжні – засновані на базисних, конкретні схеми дій стосовно певного кола ситуацій. Наприклад, базисне твердження «Я дурний» адаптується до ситуації таким чином «Якщо я робитиму все дуже ретельно і постараюся не помилитися, то ніхто не помітить мою дурість» [2].

Негативні переконання щодо себе призводять до формування тривоги та депресії, та насамперед актуалізуються у проблемних для людини ситуаціях.

Вивчення ранніх відносин матері та дитини та їх значення у розвитку самосвідомості дитини – ще один фактор впливу сім'ї на формування самосвідомості особистості. Особливо численне його вивчення у роботах

«міжособистісних психоаналітиків» (як називали себе американські терапевти Г. Саллівен, Е. Фромм, К. Хорні, Ф. Фром – Райхманн та інші) або загалом у традиції об'єктних відносин (В. Фейєрбейн, М. Кляйн, Д. Віннікота, Ш. Ференці та ін.).

У наукових доробках описано якості матері, необхідні для «первинної ідентифікації» дитини, що сприяють або перешкоджають процесам інтеграції та диференціації: розуміння потреб дитини, здатність вчасно їх задовольнити, здатність бути дзеркалом для дитини та ін. У цьому напрямку цікаві роботи представника екзистенційно-аналітичного напрямку. У вітчизняній психології функції, структура та закономірності розвитку спілкування дитини обговорювалися на роботах М. Лісіної.

Виділення тих чи інших чинників значною мірою визначається теоретичними поглядами та дослідниками. У цьому дослідженні індивідуально-психологічні, внутрішні чинники розвитку самосвідомості розглядалися насамперед у співвідношенні з трьома його компонентами: самопізнанням, самовідношенням та саморегуляцією. Відповідно до такого підходу, внутрішніми факторами, визначальним і розвиток самосвідомості, є: усвідомленість образу в Я, цілісність Я-концепції, тобто наявність у ній образів Я фізичного, соціального та рефлексивного рівнів самосвідомості (самопізнання); самоприйняття (самовідношення); здатність до вибору дій, до вчинку (саморегуляція).

Перелічені вище процеси та продукти самопізнання, самовідносини та саморегуляції стають факторами розвитку самосвідомості лише внаслідок попереднього впливу зовнішніх факторів: діяльності та спілкування. Не виключаючи первинної обумовленості формування самопізнання, самовідносини та саморегуляції соціально-психологічними причинами, ми, проте, маємо визнати, що в ході свого становлення вони самі стають факторами розвитку самосвідомості.

Динаміка розвитку свідомості в юності залежить від ряду умов. Насамперед, це особливості спілкування із значущими людьми, що суттєво

впливає на процес самовизнання. Вже в перехідний від підліткового до раннього юнацького віку період у дітей виникає особливий інтерес до спілкування з дорослими. У старших класах ця тенденція посилюється. При демократичному стилі відносин у сім'ї після підліткового віку – етапу емансипації від дорослих – зазвичай встановлюються емоційні контакти з батьками, причому на більш високому, свідомому рівні. З батьками обговорюють в цей час життєві перспективи, головним чином, професійні. Життєві плани діти можуть обговорювати і з вчителями, і зі своїми дорослими знайомими, чия думка для них важлива.

П. Єрмаковою та В. Лабунською було виділено такі чинники, що впливають на динаміку самосвідомості [38]:

- професійно-діяльні – пов'язані з включенням нових ознак розвиваючої професії, з ходом професійного навчання та професіоналізації в цілому, з переходом до нових видів діяльності та кар'єрів, з кризою професійної ідентичності, зі втратою або зміною роботи;

- соціально-психологічні – пов'язані з будь-якою новою роллю людини та апробуванням нею себе в різних сферах життєдіяльності, з включенням у нові соціальні групи та встановленням нових систем взаємовідносин, із соціально-психологічними оцінками оточуючих та з образом, що створюється в очах оточуючих, з думкою батьків. Безперечно, дана група факторів впливає на динаміку самосвідомості тією мірою, якою мірою значущі для особистості оточуючі його люди та їх оцінки; – індивідуально-психологічні (особистісні) – подорослішання, вік та вікові кризи, набуття особистістю практичного досвіду, спогади, емоційна напруга та глибокі переживання особистості, поглиблена робота самопізнання та самокоригування тощо;

- життєві події та ситуації, пов'язані з життєвими невдачами чи досягненнями у значній та обраній самою людиною життєвій сфері, з кризовими подіями життєвого шляху;

– спеціалізовані психологічні заходи – психотерапія, активні форми соціально-психологічного навчання, індивідуальне та групове психологічне консультування тощо.

Таким чином, ми можемо відзначити, що самосвідомість – це специфічно людський феномен, за допомогою якого суб'єкт усвідомлює свою індивідуальність, певним чином оцінює себе і здатний на цій основі регулювати свою діяльність. На динаміку самосвідомості впливають різні чинники, дія яких може призвести до змін у змісті.

Розвиток самосвідомості в ранньому юнацькому віці спричинений рядом змін, які відбуваються: у змісті діяльності; суспільного становища та соціальних ролей; у структурі спілкування та комунікації та інше.

Розвиток самосвідомості може відбуватися тільки за умови реалізації і двох сутнісних його властивостей - діалогічності і рефлексії (С. Рубінштейн, І. Чеснокова, В. Столін), за допомогою яких людина може отримати не тільки нові знання про себе та нове ставлення до себе, а й відкрити нові способи довірливої самозміни.

Діалогічність реалізується у двох типах внутрішнього діалогу: «Я - Я» і «Я-Інші» (І. Чеснокова). Оскільки в діалозі «Я - Я», на відміну від діалогу «Я-Інші», самопізнання, самовідношення і саморегуляція реалізуються у співвідношенні з власними потребами, інтересами і цінностями особистості, то розвиток самосвідомості в цьому випадку йде в напрямку все більшої диференціації образів Я, усвідомлення своїх реальних переживань і все більшої самостійності в поведінці. Це означає, що фактором розвитку самосвідомості є його диференціююче утворення, змістом якого є внутрішній діалог в системі «Я - Я».

Однак розвиток диференціюючої складової - це необхідний, але недостатній фактор для розвитку самосвідомості. Найважливішим фактором, що визначає активізацію процесів самопізнання, самовідносини і саморегуляції і є рефлексія. Внутрішній діалог у системі «Я - Я» посилює активність та адекватність процесів самопізнання, самообігу та

саморегуляції, актуалізує рефлексію, яка, у свою чергу, стає фактором розвитку кожного компонента самосвідомості та його самого в цілому. До внутрішніх факторів розвитку самосвідомості необхідно віднести мотивацію особистості. Внутрішньо мотивовані діяльності немає заохочень, крім самої активності. Люди залучаються до цієї діяльності заради не самої, а не для досягнення будь-яких зовнішніх нагород. Така діяльність є самоціллю, В. Чірков). Аналіз літератури (В.Штерн, Ж.-П.Сартр, К.Роджерс, Р.Мей) показує, що якщо особистість не прагне до особистісного зростання, то ніякі зовні створювані умови не призведуть до розвитку її самосвідомості.

Під соціально-психологічними, зовнішніми, (ситуаційними) чинниками розвитку самосвідомості розуміються навколишні умови (поведінка інших людей, їх вимоги, оцінки, реакції, відносини, умови діяльності тощо). Аналізуючи соціально-психологічні чинники, ми розглядали не об'єктивні параметри середовища, а оцінки інтерпретації особистістю контекстуальних аспектів своєї поведінки, тобто. суб'єктивне відображення об'єктивних умов і те значення, яке вона цим умовам надає. Суб'єктивне відображення та інтерпретація об'єктивних умов стають тими факторами, які поряд з внутрішніми причинами і визначають розвиток самосвідомості особистості.

Виходячи з того, що самосвідомість формується, насамперед, у суб'єктивних відносинах, у нашому дослідженні як домінуючих психологічних чинників розвитку самосвідомості ми розглядаємо ті якості особистості, які зумовлюють її взаємини з іншими людьми. Це дозволяє нам позначити їх як найважливіших у розвитку самосвідомості особистості такі чинники, як відкритість новому досвіду, саморозкриття, що дозволяє суб'єкту експериментувати із собою, задоволеність відносинами з іншими людьми.

Особливості стійкої групи багато авторів досліджують з погляду характеристики її активності. Л. Петровський, М. Кондратьєв, М.Каган, А. Морозов, а також розглядають системність, що передбачає структуру. У сучасному розумінні внутрішньогрупова активність співвідноситься з поняттям «групова динаміка» (К.Левін, Р.Шиндлер, С.Кратохвіл) - це

розвиток або рух групи в часі, зумовлений взаємодією та взаємовідносинами членів групи між собою, і навіть зовнішніми впливами на групи.

В цілому, як показує аналіз, на розвиток самосвідомості студентів впливають і такі зовнішні чинники, як особливості навчальної діяльності, традиції закладу, стаж навчальної та спільної діяльності, особливості спеціальності. Однак у даному дослідженні нас цікавлять, насамперед, особливості сприйняття, оцінок та інтерпретацій студентами своїх взаємин у навчальній (стійкій) групі, в якій вони навчаються.

Останнім часом я в нашій країні в процесі вузівської підготовки все частіше застосовується соціально-психологічний тренінг, який вважається одним з ефективних методів розвитку особистості, її самосвідомості (І. Вачков, Ю. Ємельянов, К. Рудестам, К. Роджерс, І. Ялом). Слідом за С. Макшановим, ми визначаємо тренінг як багатофункціональний метод навмисних змін психологічних феноменів людини, групи та організації, де термін «навмисні зміни» розуміється як система спеціально організованих умов психологічного втручання для особистісного зростання і психотерапії, як усвідомлена активність суб'єктів взаємодії, спрямована на гармонізацію їх особистісного та професійного буття.

Виходячи з концепту навмисних змін як базового поняття у визначенні тренінгу, ціла низка дослідників при аналізі характеристик психологічного втручання тренера (М. Реггер та І. Вашлапп) стверджують, що тренінги, будучи формою практичної роботи, завжди відображають своїм змістом певну парадигму у того напрямку, поглядів якого дотримується психолог, що їх проводить. Проте ефективність роботи тренера залежить, насамперед, від цього, чи усвідомлює тренер ту концепцію особистості, у якій працює.

Висновки до розділу

Встановлено, що центральним психологічним процесом раннього юнацького віку є розвиток самосвідомості. Вияснено, що самосвідомість є ніщо інше як усвідомлене відношення людини до своїх потреб і здібностей,

потягів і мотивів поведіння, переживань і думок. Це відносно стійка, усвідомлена, пережита як неповторна, система представлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує свою взаємодію з іншими людьми і своє відношення до себе. Саме самосвідомість спонукає особистість узгоджувати всі свої прагнення і вчинки з образом власного «Я». Усе це супроводжується різними видами діяльності, в які залучений юнак.

Розвиток самосвідомості в ранньому юнацькому віці спричинені рядом змін, а саме: у змісті діяльності; суспільного становища та соціальних ролей; у структурі спілкування та комунікації «значимих інших»; розвитку психічних процесів та здібностей, в т.ч. інтелекту та емоцій; зрушеннями у мотиваційній сфері та ціннісних орієнтаціях; питань про себе. Розвиток самостворення в ранньому юнацькому віці відбувається також завдяки пізнанню інших осіб, які є в оточенні. Соціально-психологічна особливість цього вікового періоду характеризується набуттям досвіду у спілкуванні, становлення світогляду та соціальних установок.

З врахуванням таких змін можна стверджувати, що самосвідомість в ранньому юнацькому віці формується під впливом багатьох чинників і основними серед них можна виділити: батьки та родинне коло; спілкування з ровесниками; булінг; навчальний заклад та стосунки з викладачами; релігійне виховання; національно патріотичне виховання; вплив мас-медіа; вплив інтернет середовища та інше.

Важливість впливу того чи іншого чинника в різних життєвих ситуаціях може бути різною. Традиційно у вітчизняній психології основними з них виділяють три, а саме: батьки; спілкування з ровесниками; навчальний заклад та стосунки з викладачами.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ САМОСВІДОМОСТІ В РАННЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

2.1 Організація та проведення емпіричного дослідження

Дослідження проводилося на базі вищого професійного училища № 4 м. Хмельницького. На першому етапі роботи проведено теоретичний аналіз психологічних підходів до розуміння та вивчення феномену самосвідомості. На другому етапі складено діагностичну програму, апробовано методики, проведено основну частину емпіричного дослідження відмінностей у самосвідомості підлітків різної статі та гендерних орієнтацій.

На третьому етапі проведено аналіз отриманих результатів.

У підборі ефективного діагностичного інструментарію було важливо, щоб охопили кожен компонент самосвідомості:

Когнітивний компонент самосвідомості – методика вільного самоопису. Результатом її проведення є написаний респондентами самозвіт. Досліджуваним пред'являлася така інструкція: «Розкажи про себе у десяти пропозиціях. Так щоб було зрозуміло, що ти за людина». В результаті змістовного аналізу відповідей респондентів було виділено такі елементи:

- «я як представник своєї статі» – відображає пряму згадку підлітками своєї статі («я веселючи дівчисько», «я мужик!» та ін); - «я як член сім'ї» – містить вказівку на свої сімейні ролі, згадку про членів сім'ї;

- «я у спілкуванні» – характеристика себе як суб'єкта спілкування, своїх комунікативних характеристик;

- «фізичне я» – згадка про свою зовнішність, своє тіло;

- «я в майбутньому» – відображає згадку про плани та побажання до майбутнього;

- «я в минулому» – згадки про події минулого часу, про себе в минулому;

- я в діяльності – характеристика себе при виконанні будь-якої діяльності;

- «я і вік» – пряма чи опосередкована вказівка на свій вік;

- «я очима інших» - відображає погляд на себе з боку;

- «я реальний» – опис себе та свого стану зараз;

- «я добрий» – відображає позитивну характеристику себе;

- «я поганий» – відбиває негативну характеристику себе.

Емоційно-ціннісний компонент самосвідомості: методика на вивчення характеру самооцінки студентів (підхід Т. Лисянською), методика самооцінки С. Будассі., опитувальник самовідношення (ОСВ) В. Століна, С. Пантілеєва.

Опитувальник самовідношення (ОСВ) В. Століна, С. Пантілеєва. З цієї методики було виділено елементів: - самоповагу – прагнення соціальної бажаності образу Я; процес оцінки себе проти деякими соціально-значущими критеріями, нормами, стандартами:

- аутосимпатія – узагальнене почуття симпатії, що може існувати поряд чи всупереч тій чи іншій узагальненій самооцінці, тобто, ті чи інші почуття та переживання на адресу власного «Я», на основі почуття прихильності та схильності до себе;

- очікуване відношення від інших - уявлення суб'єкта про те, що його особистість, характер і діяльність здатні викликати в інших повагу, симпатію, схвалення, розуміння чи протилежні почуття;

- самоцікавість - любов до себе, цікавість власного «Я», зарозумілість, самолюбівання або навпаки - недооцінка свого «Я», що межує з байдужістю до нього.

Поведінковий компонент самосвідомості: соціометрія, методика стильової саморегуляції поведінки.

Методика вивчення стильової саморегуляції поведінки В. Моросанової, Є. Коноз. Як елементи були виділені:

- планування - характеризує індивідуальні особливості висування та утримання цілей, сформованість у людини усвідомленого планування діяльності;

- моделювання - індивідуальна розвиненість уявлень про зовнішні та внутрішні значущі умови, ступінь їх усвідомленості, деталізованості та адекватності;

- програмування - індивідуальна розвиненість усвідомленого програмування людиною своїх дій; потреба продумувати способи своїх дій та поведінки для досягнення намічених цілей;

- оцінка результатів - характеризує індивідуальну розвиненість і адекватність оцінки респондентом себе та результатів своєї діяльності та поведінки;

- гнучкість - сформованість регуляторної гнучкості, тобто здатності перебудувати, вносити корекції в систему саморегуляції при зміні зовнішніх та внутрішніх умов

- самостійність - здатність самостійно планувати діяльність та поведінку, організувати роботу з досягнення висунутої мети, контролювати хід її виконання, аналізувати та оцінювати як проміжні, так і кінцеві результати діяльності.

Методика дослідження само відношення В. Століна, С. Панталеєва. При оцінці самосвідомості традиційно використовують такі підходи: стандартизовані самозвіти у формі описів і самоописів, вільні самоописи з подальшою контент-аналітичною обробкою, ідеографічні методики за типом репертуарних матриць, проєктивні техніки, включаючи підклас рефрактивних технік [Error! Reference source not found.].

Якщо розглядати стандартизовані самозвіти, то слід зазначити, що до цього типу методик відносять тести-опитувальники, що складаються з розгорнутих тверджень, що характеризують відношення до самого себе в

різних життєвих ситуаціях, почуттів, думок; поведінки; взаємодії з іншими членами суспільства особисто та в групах. Прикладом таких методик є: шкала «Я–концепції» Теннесі, шкала самоповаги Розенберга та інші.

Контрольні списки також є різновидом стандартизованих самозвітів. Від опитувальників їх відрізняє стислість пунктів, аж до окремих прикметників. Найбільш відомий контрольний список прикметників Г. Гоха містить 300 особистісних прикметників, розташованих в алфавітному порядку.

Контрольний список, передбачає вимірювання глобального самовідношення, причому незалежно від його позитивного і негативного полюсів («прихильність до себе» і «неприхильність до себе»). Істотною є наявність шкал «захищаємість» і «самоконфіденціальність».

Списки – відносно зручні діагностичні інструменти, через їх простоту застосування й обробки, проте вони володіють рядом недоліків. По-перше, вони нав'язують суб'єкту оцінку за параметрами, які, можливо, не є значущими для його «Я–концепції», але за якими грамотна людина в принципі може дати оцінку. В результаті може виникати деякий «фантомний» самоопис. По-друге, це винесення категоричних суджень відносно значущих для суб'єкта особистісних параметрів, що стикається з внутрішнім опором. По-третє, як вже показано в дослідженнях Ч. Осгуда і його колег, значення слів володіють крім предметного, денотативного, також і афектним, конотативним значенням. Самоописи спрямовані на вибір прикметників, таким чином, є пов'язаними з самовідношенням і не цілком ясно, який саме аспект – знання про себе або ставлення до себе – в більшій мірі вони виявляють [**Error! Reference source not found.**].

Нестандартизовані самозвіти. Оскільки «Я–концепція» так чи інакше виявляється в будь-якому розгорнутому самоописі (у щоденникових записах, в не стандартизованих відповідях на запитання анкети або інтерв'ю, в листах і т. д.), з'являється можливість застосувати до деякої сукупності текстів

процедуру контент-аналізу. На цьому заснований, зокрема, тест двадцяти тверджень на самоствалення.

Ідеографічні методики, засновані на використанні психосемантичних закономірностей, аналізі індивідуальних матриць, при якому простірсамоопису і його змістовні осі не задаються апріорно на основі усереднених даних, а виявляються у даного конкретного випробуваного, причому результати інтерпретації інтерпретуються не шляхом співвіднесення з «нормою», а щодо інших характеристик того ж суб'єкта – також застосовуються в діагностиці «Я–концепції». Відзначимо, що основною трудностю в їх застосуванні є необхідність більш диференційованої системи діагностичних висновків, заснованих на вивченні різноманітних індивідуальних варіацій, що виявляються цими методами. Якщо така дослідницька робота не зроблена, то діагностичне значення тих чи інших варіантів структур свідомості або самосвідомості виводиться зі здорового глузду, що, певна річ, зводить нанівець цінність самої ідеографічної процедури [**Error! Reference source not found.; Error! Reference source not found.**].

Як правило, проєктивні показники використовуються для аналізу трьох особистих аспектів самоствалення, які в тій чи іншій мірі вислизують при аналізі самозвітів. Мова йде по-перше, про ті несвідомі компоненти самоствалення, які припускають внутрішньоособистісний захист, що не допускає що не допускають це самоствалення до свідомості, по-друге, про «непомічене, ненавмисне самоствалення», яке людина утрудняється адекватно вербалізувати, по-третє, про ту «небажану» самооцінку, котра суперечить соціально-прийнятним зразкам особистості.

Методика вивчення стильової саморегуляції поведінки. Опитувальник був створений у 1988 році в Психологічному інституті у лабораторії психології саморегуляції (завідувачка - В. Моросанова) та придатний як для наукових досліджень, так і як інструмент практичної діагностики різних аспектів індивідуальної саморегуляції. Твердження опитувальника

побудовані на типових життєвих ситуаціях і не мають безпосереднього зв'язку зі специфікою будь-якої професійної чи навчальної діяльності. У наступні роки було розроблено низку модифікацій цієї методики.

Дана методика дозволяє проводити діагностику розвитку індивідуальної саморегуляції та її індивідуального профілю, що включає показники планування, моделювання, програмування, оцінки результатів, а також показники розвитку регуляторно-особистісних властивостей – гнучкості та самостійності. За допомогою цієї методики можна вирішувати і практичні завдання, зокрема виявляти індивідуальний профіль різних регуляторних процесів і рівень розвиненості загальної саморегуляції як регуляторних передумов успішності оволодіння новими видами діяльності.

Саморегуляція довільної активності людини розуміється автором опитувальника як системно організований психічний процес з ініціації, побудови, підтримці та управлінню всіма видами та формами зовнішньої та внутрішньої активності, який спрямовані на досягнення прийнятих суб'єктом цілей.

За визначенням В. Моросанової, «стильовими особливостями саморегуляції є типові для людини і найбільш суттєві індивідуальні особливості самоорганізації та управління зовнішньою та внутрішньою цілеспрямованою активністю, що стійко виявляється в різних її видах».

Стиль саморегуляції проявляється у тому, як людина планує і програмує досягнення життєвих цілей, враховує значні зовнішні й внутрішні умови, оцінює результати і коригує свою активність задля досягнення суб'єктивно-прийнятних результатів, у тому мірою процеси самоорганізації розвинені і усвідомлені.

Опитувальник складається з 46 тверджень, що входять до складу шести шкал, які належать відповідно до основних регуляторних процесів (планування, моделювання, програмування, оцінки результатів) та регуляторно-особистісними властивостями (гнучкості та самостійності). До складу кожної шкали входять дев'ять тверджень. Структура опитувальника

така, що ряд тверджень входять до складу відразу двох шкал у зв'язку з тим, що їх можна віднести як до характеристики регуляторного процесу, так і як властивості регуляції.

Методика дослідження самовідношення В. Століна, С. Пантілєєва побудована відповідно до розробленої В. Століним ієрархічною моделлю структури самовідносин. Багатомірний опитувальник дослідження самовідносин створений С. Пантілєєвим у 1989 році. Містить 110 тверджень розподілених за 9 шкалами.

Дана версія опитувальника дозволяє виявити три рівні самовідносин, що відрізняються за ступенем узагальненості: 1) глобальне самовідношення; 2) самовідношення, диференційоване за самоповагою, аутсимпатією, самоцікавістю та очікуванням ставлення до себе; 3) рівень конкретних дій (готовностей до них) щодо свого «Я». В якості вихідного приймається відмінність змісту «Я-образу» (знання або уявлення про себе, в тому числі і у формі оцінки виразності тих чи інших рис) та самовідносини. У ході життя людина пізнає себе і накопичує знання, ці знання становлять змістовну частину її уявлень про себе. Однак знання про себе самого, йому небайдужі: те, що в них розкривається, виявляється об'єктом його емоцій, оцінок, стає предметом його більш менш стійкого самовідношення.

Дане завдання включає оволодіння двома проєктивними методиками дослідження самосвідомості особистості «Методикою Вільного Самоопису» і «Методикою «Не-Я»». Це одне із завдань загального практикуму з психодіагностики, специфікою якого є проведення одному респонденту цілої батареї тестів з наступним складанням, на основі отриманих результатів, його інтегрального психологічного портрета.

Методика вільного самоопису (МВС) може бути віднесена одночасно і до класу проєктивних методик, і до вербальних самозвітів. Як вербальний самозвіт дана методика апелює до актуального «Образу-Я» та усвідомленого само відношення (з урахуванням установки на самопрезентацію). У той же час самоопис є вільним неструктурованим текстом, результатом спонтанного

самовираження, що дозволяє його розглядати як проєктивний продукт. При цьому на підставі комплексного аналізу як змістовних, так і формально-стильових діагностичних ознак проявляються несвідомі аспекти самовідношення, актуального стану, емоційної сфери, а також стильові особливості особистості (патерни реагування, базові риси, типи).

Очевидно, що ефективність методики залежить від адекватної постановки завдання діагностики: в одних випадках вивчаються усвідомлені цінності, мотиви, в інших – «Образ-Я» тощо. Однак ніколи не можна забувати про обмеження методики, що накладаються ситуацією експертизи, коли на результати істотно впливають на самопрезентаційні установки (диктовані бажанням показати себе в кращому світлі), і тим самим інформаційно збідняти їх.

Тому найбільш валідною МВС є у ситуації довірчого спілкування між респондентом та діагностом, наприклад у консультативній практиці, коли перед клієнтом стоїть завдання максимального саморозкриття. Завдяки цій методиці консультант отримує можливість ще до початку розмови заглянути у внутрішній світ досліджуваного, включитися у його суб'єктивну реальність.

МВС добре зарекомендувала себе і в навчальній практиці (у практикумі психодіагностики в поєднанні з батареєю інших методик). Поряд з іншими проєктивними методами, а також спостереженням за поведінкою досліджуваного, застосування МВС дозволяє компенсувати статистичне знеособлення даних, отриманих за допомогою тестових методик, наповнюючи їх емпіричним змістом.

2.2 Аналіз результатів дослідження детермінант становлення самосвідомості в ранньому юнацькому віці

Дослідження самосвідомості особистості в ранньому юнацькому віці було нами проведено серед студентів Хмельницького вищого професійного училища №4. Наповненість групи складала 20 осіб.

Дослідження самосвідомості було розпочато з вивчення характеру самооцінки студентів. При цьому ми використали підхід який висвітлений Т. Лисянською [Error! Reference source not found.]. Так респондентам були запропоновані символічні завдання на виявлення «соціального Я» (додаток А).

Перш за все було досліджено рівень самооцінки студентів досліджуваної групи шляхом визначення ними своєї цінності, значущості в порівнянні з іншими. Отримані дані представлені в табл. 2.1.

Таблиця 2.1 – Рівень самооцінки студентів

Респондент		Відмічена позиція власного Я (від 1 до 8)							
№	Ім'я	1	2	3	4	5	6	7	8
1	Олександра Б.	*	0	0	0	0	0	0	0
2	Олександра Г.	0	0	0	0	0	0	0	*
3	Петро Д.	0	0	0	*	0	0	0	0
4	Оксана З.	0	0	*	0	0	0	0	0
5	Карина З.	0	0	0	*	0	0	0	0
6	Анастасія З.	0	0	0	0	*	0	0	0
7	Анастасія К.	0	0	0	0	0	*	0	0
8	Давид К.	0	0	0	0	*	0	0	0
9	Андрій Л.	0	0	*	0	0	0	0	0
10	Іван І.	0	0	0	0	0	0	*	0
11	Антон І.	0	0	*	0	0	0	0	0
12	Олена М.	0	*	0	0	0	0	0	0
13	Богдан М.	0	0	0	0	0	0	0	*
14	Наталя О.	0	0	0	0	*	0	0	0
15	Людмила Р.	0	0	0	*	0	0	0	0
16	Вікторія Р.	0	0	0	*	0	0	0	0
17	Арсен С.	0	0	0	0	0	*	0	0
18	Юліанна Ц.	0	0	0	*	0	0	0	0
19	Діана Ч.	0	0	*	0	0	0	0	0
20	Михайло Ш.	0	0	0	0	0	0	*	0
ВСЬОГО		1	1	4	5	3	2	2	2

Як видно з отриманих даних, лише один респондент ставить себе на перше місце в ранжированому ряді по значущості серед оточуючих, це Олександра Б., що становить 5 % від опитаних.

Разом з тим можемо констатувати, що в групі вимальовується два респондента з досить низькою, а можливо і заниженою самооцінкою (10 відсотків), це Олександра Г. та Богдан М.

40 відсотків респондентів маю середню самооцінку, ще 25 відсотків мають самооцінку вище середнього. А також 20 відсотків студентів групи із самооцінкою яка тяжіє до заниження.

На наступному кроці нами було проведено, за аналогічною методикою, оцінку сили впливу оточуючих на формування самосвідомості студентів обраної групи (бланк завдання наведено у додатку А).

Отримані результати опитування наведено в табл. 2.2

Таблиця 2.2 – Рівень впливу оточуючих на формування самосвідомості студентів

Таблиця 2.2 – “Рівень впливу оточуючих на формування самосвідомості студентів”

Респондент		Оточуюче середовище		
№	ім'я	викладачі	батьки	одногрупники
1	Олександра Б.	*	°	°
2	Олександра Г.	°	*	°
3	Петро Д.	*	°	°
4	Оксана З.	*	°	°
5	Карина З.	°	°	*
6	Анастасія З.	*	°	°
7	Анастасія К.	°	*	°
8	Давид К.	*	°	°
9	Андрій Л.	*	°	°
10	Іван І.	*	°	°
11	Антон І.	°	°	*
12	Олена М.	°	*	°
13	Богдан М.	*	°	°
14	Наталя О.	°	°	*
15	Людмила Р.	*	°	°
16	Вікторія Р.	*	°	°
17	Арсен С.	°	°	*
18	Юліанна Ц.	°	°	*
19	Діана Ч.	*	°	°
20	Михайло Ш.	*	°	°
ВСЬОГО		12	3	5

Як свідчать наведені в таблиці 2.2 дані найбільший вплив на формування самосвідомості студентів досліджуваної групи справляють викладачі коледжу. Таку відповідь дали 12 респондентів з 20 опитаних, що складає 60 %. Другим за силою впливу чинником вважають одногрупників

(відповідь п'ятих респондентів, що складає 25 % опитаних). Вплив батьків проявляється лише у трьох випадках (15 % опитаних).

Такий доволі нестандартний розподіл груп оточуючих за силою впливу у нашому випадку можна пояснити специфікою навчального закладу, адже його вихованці перебувають під цілодобовим наглядом викладачів та вихователів, а також і тим, що серед студентів групи є значна частина сиріт та напівсиріт.

Не дивлячись на такий різкий контраст у впливі на самосвідомість даних студентів груп оточуючих їх осіб, соціальна зацікавленість більш згладжена (табл.2.3).

Таблиця 2.3 – Рівень соціальної зацікавленості студентів

Респондент		Оточуюче середовище		
№	ім'я	викладачі	батьки	одногогрупники
2	Олександра Г.	*	*	*
20	Михайло Ш.	*	°	*
3	Петро Д.	*	*	°
8	Давид К.	*	*	°
15	Людмила Р.	*	*	°
18	Юліанна Ц.	°	*	*
9	Андрій Л.	°	*	*
14	Наталія О.	*	°	°
17	Арсен С.	*	°	°
4	Оксана З.	*	°	°
5	Карина З.	*	°	°
7	Анастасія К.	*	°	°
10	Іван І.	°	°	*
12	Олена М.	°	°	*
13	Богдан М.	°	°	*
16	Вікторія Р.	°	°	*
19	Діана Ч.	°	°	*
1	Олександра Б.	°	°	*
6	Анастасія З.	°	*	°
11	Антон І.	°	*	°
ВСЬОГО		10	8	10

Переважає більшість членів групи соціально зацікавлені в одному із середовищ: викладачі, батьки чи одногогрупники.

Лише один респондент Олександра Г. асоціює себе одночасно як член їх усіх (5 %). Асоціюють себе як члени двох груп 6 респондентів (30 %) при цьому в даних випадках центральною (зв'язуючою) групою виступають батьки.

Віддають перевагу лише одній із груп 13 осіб (65 %). З них сприймають себе лише як частина групи однолітків 6 респондентів (30 %), тяжіють до групи викладачів 5 респондентів (25 %) і лише 2 респондента (10 %) асоціюють себе лише з батьками.

Важливим моментом для формування самосвідомості в ранньому юнацькому віці є ідентифікація себе як «Ми» з окремими близькими особами: батьками, друзями, вчителями. Провівши аналіз такого взаємозв'язку нами було встановлено наступне (табл. 2.4 та рис 2.1).

Таблиця 2.4 – Ідентифікація себе з близькими особами студентів

Респондент		Позиція ідентифікація себе з оточуючими – «Ми» (від 1 до 8)			
№	ім'я	мати	батько	друг	викладач
1	Олександра Б.	1	0	1	3
2	Олександра Г.	1	1	1	1
3	Петро Д.	0	0	2	2
4	Оксана З.	6	8	4	2
5	Карина З.	7	8	4	2
6	Анастасія З.	6	0	2	5
7	Анастасія К.	5	0	3	1
8	Давид К.	0	0	2	2
9	Андрій Л.	3	5	3	2
10	Іван І.	1	2	5	2
11	Антон І.	5	7	2	1
12	Олена М.	1	4	2	2
13	Богдан М.	3	2	1	4
14	Наталія О.	0	0	4	2
15	Людмила Р.	0	0	2	2
16	Вікторія Р.	2	8	1	3
17	Арсен С.	0	0	3	1
18	Юліанна Ц.	2	4	3	5
19	Діана Ч.	8	8	1	1
20	Михайло Ш.	2	4	3	2

Як видно з таблиці 2.4 та рис.2.1 у членів групи спостерігається в основному тісна ідентифікація себе як «Ми» з викладачами та друзями, що ж до батьків то розпорошеність варіантів відповідей є максимальною.

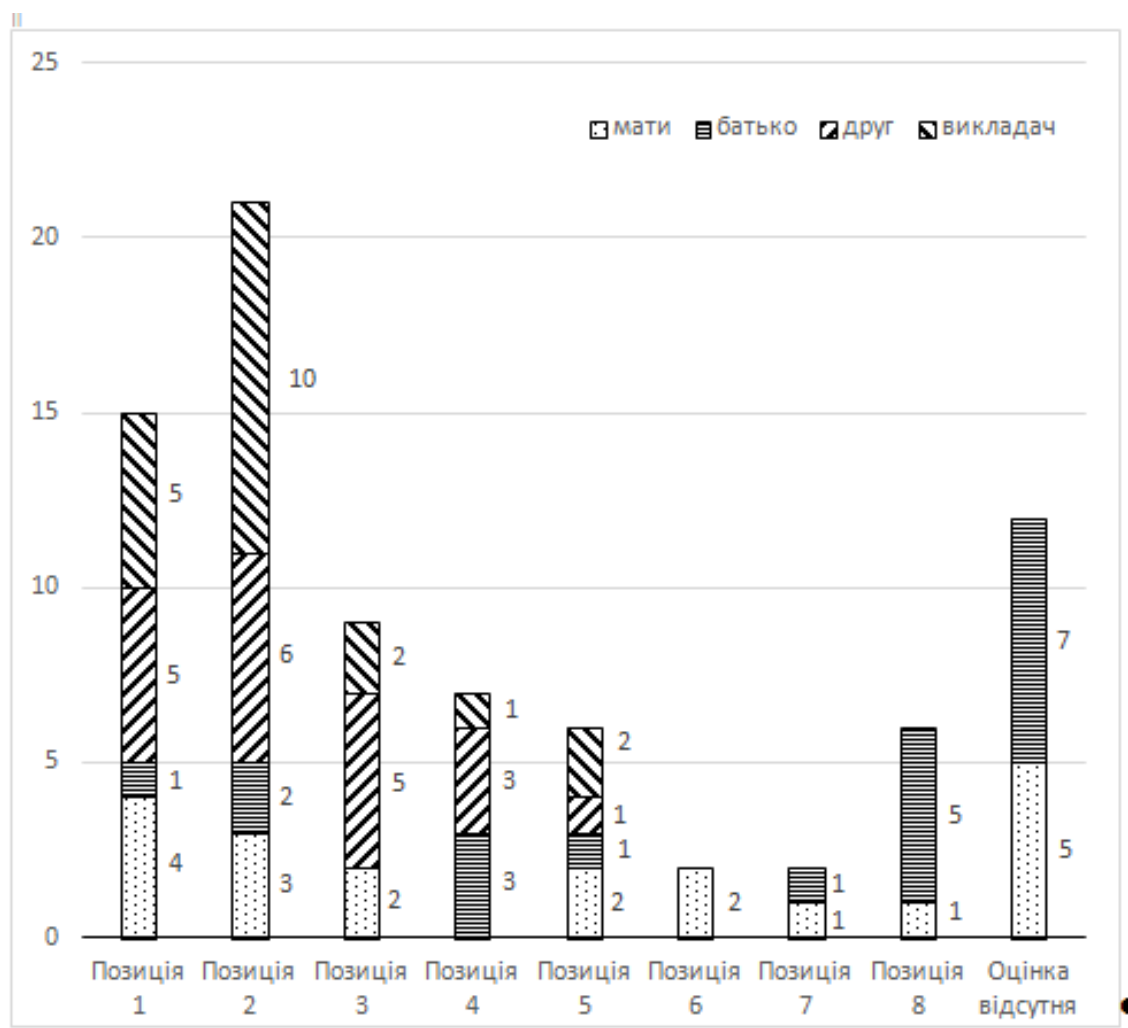


Рисунок 2.1 – Ідентифікація себе з близькими особами студентів

Значна частина групи не ідентифікує себе з батьками через їх втрату (5 осіб (25 %) з матір'ю та 7 осіб (35 %) з батьком).

Разом з тим з досить низьким рівнем довіри ідентифікують себе з батьком ще 6 осіб (30 %) та з матір'ю 4 особи (20 %), а відтак вплив таких батьків на формування самосвідомості або відсутній, або негативний.

Найбільшу ж ідентифікацію як «Ми» ми можемо констатувати в даній групі респондентів між студентами і викладачами, а на другій позиції між друзями.

Доречним є провести кількісний вимір самооцінки досліджуваної групи. Для цього скористаємось методикою, яка була запропонована С. Будасі, а в подальшому доопрацьована та вдосконалена рядом авторів, зокрема, скористаємось інтерпретацією даної методики за авторством Л. Головей та Е. Рибалко [**Error! Reference source not found.**].

Респондентам було запропоновано виконати завдання на заздалегідь підготовленому бланку (додаток А). Необхідно було оцінити кожну із запропонованих у таблиці якостей з погляду корисності, соціальної значущості, бажаності в балах від 1 до 20, з яких 10 описують ідеальну з точки зору досліджуваного людину (ідеал), а інші 10 – негативні, тобто ті, які ні в якому випадку не повинні бути у ідеалу (антиідеал). Позитивним моментом при цьому варіанті проведення дослідження є свобода вибору еталонних значень. Оцінка для кожної з якостей не повинна повторюватися. При цьому, оцінкою 20 балів оцініть найкорисніше і найбажаніше, а 1 балом – менш значуще й корисне. Відповідь записують у першій колонці бланку.

Після виконання завдання закривається аркушем (графа № 1 із проставленими оцінками, а в графі № 2 відзначають цифрою 20 ту якість, яка властива респонденту найбільше, а оцінкою 1 – яка властива найменше. Далі повторюють оцінку в балах інших якостей, пам'ятаючи, що оцінки не повинні повторюватися.

Після виконання завдання була проведена математична обробка результатів, метою якої було визначення зв'язку між ранговими оцінками рис особистості, які входять в уявлення «Я–ідеальне» і «Я–реальне». Міра зв'язку встановлювалася за допомогою коефіцієнта рангової кореляції і розраховувалась за формулою Ч.Спірмена:

$$r = 1 - \frac{6 * \sum d^2}{n * (n^2 - 1)}, \quad (2.1);$$

де n – число запропонованих рис особистості ($n=20$),

d – різниця номерів рангів.

Оскільки у нашому випадку обирається 20 якостей, то формула набуває такого вигляду: $r = 1 - 0,00075 \sum d^2$, і легше підраховувати за другою формулою.

Значення коефіцієнта рангової кореляції (r) може бути в межах $[-1; +1]$. Чим ближче коефіцієнт до 1 (від 0,7 до 1), тим вищою є самооцінка, і навпаки.

В результаті опрацювання ми отримали результати наведені в таблиці 2.5 та на рис.2.2.

Таблиця 2.5 – Аналіз кількісного виміру самооцінки

Респондент		Коефіцієнт кореляції	Група за самооцінкою	Граничне значення по групах	Кількість респондентів в групі
№	Ім'я				
-	-	-	завищення самооцінки	від +0,9 до +1	0
1	Олександра Б.	0,7285	Позитивний зв'язок між «Я-ідеальним» і «Я-реальним»	від +0,39 до +0,89	9
12	Олена М.	0,5403			
19	Діана Ч.	0,4615			
18	Юліанна Ц.	0,4450			
15	Людмила Р.	0,4420			
16	Вікторія Р.	0,4360			
4	Оксана З.	0,4278			
11	Антон І.	0,4053			
9	Андрій Л.	0,3918			
6	Анастасія З.	0,3835	Незначний зв'язок між уявленнями людини про риси свого ідеалу і про свої реальні риси	від -0,37 до +0,38	11
5	Карина З.	0,3828			
14	Наталія О.	0,3535			
3	Петро Д.	0,3400			
17	Арсен С.	0,3340			
8	Давид К.	0,3228			
7	Анастасія К.	0,2875			
20	Михайло Ш.	0,2860			
10	Іван І.	0,1300			
2	Олександра Г.	0,0670			
13	Богдан М.	0,0438			
-	-	-	Значущий негативний зв'язок між «Я-ідеальним» і «Я-реальним»	від -1 до -0,36	0

Як свідчать отримані результати в досліджуваній групі (коефіцієнт кореляції від - 1 до -0,36) відсутні студенти в яких був би значущий негативний зв'язок між «Я-ідеальним» і «Я-реальним». Тобто у даних студентів відсутня розбіжність уявлення про те, яким їм слід бути, і тим, якими вони є насправді. Або іншими словами, можемо констатувати той факт, що в досліджуваній групі студентів із заниженою самооцінкою немає.

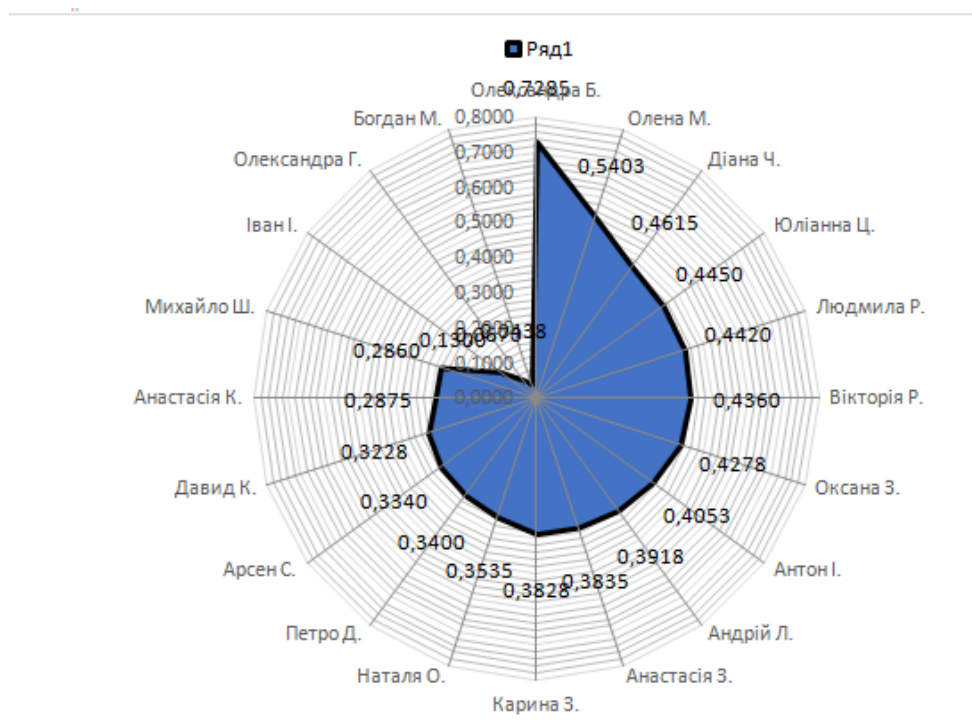


Рисунок 2.2 – Діаграма рівня самосвідомості

Відсутні також і студенти з неадекватно завищеним рівнем самооцінки (коефіцієнт кореляції від +0,9 до +1).

Позитивний зв'язок між «Я–ідеальним» і «Я–реальним» у досліджуваній групі з коефіцієнтом кореляції в рамках від +0,39 до +0,89 спостерігається у 9 респондентів (45 %), при цьому адекватність самооцінки спостерігається у 7 осіб (35 %) із значенням коефіцієнту кореляції від +0,4 до +0,6, та у респондента Олександра Б. (5 %0 можемо відмітити схильність до завищення своєї самооцінки).

Основна ж маса респондентів групи (11 осіб, або 55 %) продемонструвала незначний зв'язок (або його відсутність) між уявленнями про риси свого ідеалу і про свої реальні риси. Подібний зв'язок означає нечітке і недиференційоване уявлення членів даної групи свого ідеального «Я» і «Я–реального».

З поміж інших виділяється два студента це Олександра Г. та Богдан М. з найнижчою самооцінкою, яка має тенденцію до зниження.

Отож можемо говорити про загальну невисоку самооцінку студентів даної групи. Такий стан справ, на нашу думку, склався через специфічний соціальний статус студентів даного навчального закладу.

Встановивши, що найбільший вплив на формування самосвідомості студентів досліджуваної групи складають взаємовідносини в смій студентській групі та взаємовідносини з викладачами коледжу в подальшому розглянемо більш глибоко саме ці два чинника.

Одним з найбільш ефективних способів дослідження емоційно-безпосередніх відносин усередині малої групи є соціометрія. Вона являє собою своєрідний спосіб кількісної оцінки міжособистісних відносин у групі.

При дослідженні міжособистісних відносин найбільше часто виділяються попарно два фактори: домінування – підпорядкування й дружелюбність – агресивність. Саме ці фактори визначають загальне враження про людину в процесах міжособистісного сприйняття. Вони названі в числі головних компонентів при аналізі стилю міжособистісного поводження.

Надалі розглядатимемо соціометрію як засіб вивчення малих груп з допомогою описи системи міжособистісних відносин поміж їхніми членами.

Всього в опитуванні було задіяно 20 чоловік, що склало 100 відсотків чисельності досліджуваної академічної групи.

В процесі опитування було запропоновано анкету (Додаток В). в якій задано три питання: з ким із однокласників поїхав би у подорож (виявлення неформальних лідерів), до кого з одного з однокласників звернувся би за допомогою у вирішенні завдання з профільної дисципліни (виявлення лідерів у навчанні) та кому довіряєте особисту таємницю (виявлення ступеню довіри).

Отримані дані були опрацьовані табличним способом та узагальнені в соціоматриці (табл 2.6).

З отриманих даних можемо констатувати, що лідером в академічній групі є Олександра Б. (11 виборів, або 55 %, серед них 3 спільних). З даною особою спілкується більше половини групи. Крім того додатково було виявлено, що Олександра Б. є старостою. Тобто в нашому випадку збігається фак формального та неформального лідера.

Таблиця 2.6 – Соціоматриця виявлення лідерів академічної групи

Респондентів		1а	2а	3а	4а	5а	6а	7а	8а	9а	10а	11а	12а	13а	14а	15а	16а	17а	18а	19а	20а
		Олександра Б.о	Олександра Г.о	Петро Д.о	Оксана З.о	Карина З.о	Анастасія З.о	Анастасія К.о	Давид К.о	Андрій Л.о	Іван І.о	Антон І.о	Олена М.о	Богдан М.о	Наталія О.о	Людмила Р.о	Вікторія Р.о	Арсен С.о	Юліанна Ц.о	Діана Ч.о	Михайло Ш.о
1а	Олександра Б.о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	*	*	о	о	о	о	о	о	о
2а	Олександра Г.о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
3а	Петро Д.о	*	о	о	*	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
4а	Оксана З.о	*	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
5а	Карина З.о	*	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о
6а	Анастасія З.о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	*	о	о	*	о	о	о	о
7а	Анастасія К.о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	*	о	*	о	о	о
8а	Давид К.о	*	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о
9а	Андрій Л.о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	*	о	о	о	*	о	о	о	о	о
10а	Іван І.о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	*	о	о	о	о	*
11а	Антон І.о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о
12а	Олена М.о	*	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о
13а	Богдан М.о	*	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о
14а	Наталія О.о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	*
15а	Людмила Р.о	о	*	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о
16а	Вікторія Р.о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	*	*	о	о	о	о	о	о	о
17а	Арсен С.о	о	*	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о
18а	Юліанна Ц.о	*	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о
19а	Діана Ч.о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	*
20а	Михайло Ш.о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	*	о	о	о
КВ		10	2	1	2	3	3	2	1	3	1	2	6	4	1	3	2	3	3	2	3
КВВ		3	0	0	0	1	1	1	1	0	0	0	3	2	0	0	1	1	0	0	0

Для виявлення неформальних мікрогруп і вивчення міжособистісних стосунків та їх можливого впливу на самосвідомість ми оформили другу соціометричну матрицю (табл. 2.7), яку будемо на основі першої.

В нашому випадку можна стверджувати наступні моменти по формуванню малих груп та впливу цих груп на формування самосвідомості студентів.

Як видно з таблиці 2.7 в академічній групі сформувалося 2 мікрогрупи, які поділили фактично академічну групу навпіл. Проте обидві ці групи не є замкнутими. Крім того з врахуванням вищепроведених досліджень не прослідковується прямого зв'язку між членами тієї чи іншої мікро групи з рівнем їх самосвідомості. З чого можна припускати про згуртованість даного колективу студентів, що і має позитивний вплив на формування їхньої самосвідомості.

Таблиця 2.7 – Соціоматриця виявлення неформальних мікрогруп в колективі

Респондент	Респонденти																			
	1	5	12	13	3	14	6	16	8	18	4	9	19	20	7	11	15	17	2	10
	Олександра Б.о	Карина З.о	Олена М.о	Богдан М.о	Петро Д.о	Наталія О.о	Анастасія З.о	Вікторія Р.о	Давид К.о	Юліанна Ц.о	Оксана З.о	Андрій Л.о	Діана Ч.о	Михайло Ш.о	Анастасія К.о	Антон І.о	Людмила Р.о	Арсен С.о	Олександра Г.о	Іван І.о
1	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
5	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
12	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
13	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
3	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
14	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
6	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
16	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
8	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
18	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
4	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
9	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
19	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
20	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
7	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
11	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
15	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
17	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
10	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
2	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

Разом з тим на загальному фоні впадає у вічі факт самоізоляції Олександри Г., яка не асоціює себе з жодним із членів студентського колективу. Враховуючи і вище проведені дослідження самосвідомості даний респондент має і знижену самооцінку.

Так як на самосвідомість в ранньому юнацькому віці значний вплив має і сам навчальний процес, важливо звернути свою увагу і на визначення лідера у навчанні академічної групи (табл. 2.8)

Таблиця 2.8 – Соціоматриця виявлення лідерів навчання

Респонденти	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
-------------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

		Олександра Б.	Олександра Г.	Петро Д.	Оксана З.	Карина З.	Анастасія З.	Анастасія К.	Давид К.	Андрій Л.	Іван І.	Антон І.	Олена М.	Богдан М.	Наталія О.	Людмила Р.	Вікторія Р.	Арсен С.	Юліанна Ц.	Діана Ч.	Михайло Ш.	
1	Олександра Б.						*						*						*			
2	Олександра Г.						*															
3	Петро Д.						*			*					*							
4	Оксана З.			*						*												
5	Карина З.											*										
6	Анастасія З.																*					
7	Анастасія К.						*		*													
8	Давид К.				*											*		*				
9	Андрій Л.				*	*										*						
10	Іван І.		*											*							*	
11	Антон І.	*			*			*														
12	Олена М.	*					*												*			
13	Богдан М.									*							*				*	
14	Наталія О.						*						*									
15	Людмила Р.		*							*												
16	Вікторія Р.						*															*
17	Арсен С.													*							*	*
18	Юліанна Ц.	*					*					*										
19	Діана Ч.						*												*			
20	Михайло Ш.	*					*					*								*		
КВ		4	2	1	3	1	10	1	1	3	1	1	4	2	1	2	2	1	3	3	3	2

За результатами опрацювання матеріалів можемо стверджувати, що безперечним таким лідером є Анастасія З., особа що виконує і функції одного з формальних лідерів (заступник старости). Таке поєднання як і в попередньому випадку сприяє згуртованості колективу та формування позитивної самосвідомості.

Згуртованості колективу і формуванню позитивної самосвідомості сприяє і довіра між членами такого колективу (табл.2.9).

Дані з таблиці 2.9 свідчать про рівень близькості стосунків студентів один між одним, довіри своїх особистих таємниць іншому. Найбільшу кількість виборів набрало два респонденти: Олександра Б. та Анастасія З. котрі (як нам відомо з попередніх досліджень є як формальними так і неформальними лідерами у групі). Це свідчить про їхні уміння вислуховувати співрозмовника, зберігати таємниці, викликати довіру у інших членів групи. Факт спільної роботи двох лідерів веде до більш продуктивної та ефективної праці, та впливу на інших студентів групи.

Таблиця 2.9 – Соціоматриця виявлення ступеня довіри

Респондентів	1а	2а	3а	4а	5а	6а	7а	8а	9а	10а	11а	12а	13а	14а	15а	16а	17а	18а	19а	20а
	Олександр Б.о	Олександр Г.о	Петро Д.о	Оксана З.о	Карина З.о	Анастасія З.о	Анастасія К.о	Давид К.о	Андрій Л.о	Іван І.о	Антон І.о	Олена М.о	Богдан М.о	Наталія О.о	Людмила Р.о	Вікторія Р.о	Арсен С.о	Юліанна Ц.о	Діана Ч.о	Михайло Ш.о
1с	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
2с	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о
3с	*	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
4с	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
5с	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
6с	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о
7с	*	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
8с	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о
9с	о	о	о	*	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о
10с	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о
11с	о	*	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
12с	*	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о
13с	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
14с	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	*	*
15с	о	о	о	*	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
16с	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
17с	*	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
18с	*	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
19с	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о	о
20с	*	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	*	о	о	о	о	о	о	о	о
КВс	6с	1с	2с	2с	1с	5с	0с	1с	3с	1с	1с	2с	1с	0с	1с	3с	1с	1с	1с	1с

Виявлені особливості взаємовідносин в академічній групі свідчать про її згуртованість, довіру між студентами з явними двома рівносильними лідерами, одночасно формальними та неформальними. Крім того слід зазначити, що в групі не спостерігається виділення явних аутсайдерів. Такі взаємостосунки і визначають досить високий і рівномірний рівень самосвідомості даних студентів.

Так як з врахуванням специфіки даного навчального закладу, та на основі вище проведених досліджень самосвідомість студентів в значній мірі формується під впливом викладачів та інших співробітників коледжу. З метою вивчення такого впливу нами було проведено опитування як серед студентів групи так і серед викладачів випускової кафедри. Результати опитування дають нам підставу зробити наступні узагальнення.

Викладачі і студенти загалом задоволені рівнем спілкування. Так як викладачі коледжу проходять спеціальну підготовку, що до роботи людьми з особливими потребами, їх спілкування із студентами вирізняється доброзичливістю та терпимістю, внаслідок чого досягається і відповідна зворотна реакція з боку студентів.

Студенти, за невеликим виключенням задоволені ставленням до себе як до особистостей, повагою до їх інтелектуальних та особистісних якостей. Вони вважають, що викладачі постійно підтримують їх ініціативність та творчі прояви. Серйозні конфлікти між викладачами та студентами не виникають. Загалом студенти вважають що їхнє життя в коледжі цікаве, різноманітне та насичене і дозволить окрім отримання відповідної спеціальності адаптуватися до подальшого дорослого життя.

Разом з тим більшість вважають, що режим позанавчального часу надто регламентований та контрольований, а відповідно прагнуть більше свободи, що загалом, притаманне ранньому юнацькому віку.

В той же час викладачі відмічають що студенти в багатьох випадках очікують на їх допомогу навіть у тих ситуаціях коли можуть вирішити питання самостійно. Це стосується навчання, повсякденного, а також і особистого життя.

Наступним завданням було визначити гендерний аспект розвитку самосвідомості в юнацькому віці. Дослідження проводилося за компонентами: когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий.

Когнітивний компонент самосвідомості. Результати статистичного аналізу наведено у табл.2.10

Таблиці 2. 10 – Результати рівня вираження елементів когнітивного компонента самосвідомості хлопчиків та дівчаток

Елемент	Хлопчики		Дівчатка		U Манна Уїтні	p
	Середнє	Ст.від.	Середнє	Ст.від.		
Я, як представник своєї статі	0,19	0,39	0,70	0,47	14963,5	0,000
Я, як член сім'ї	0,32	0,68	0,85	0,83	19040	0,000
Я в спілкуванні	1,75	1,061	2,51	1,16	17553	0,000

Продовження таблиці 2.10

Фізичне я	0,71	1,019	0,91	1,01	26532,5	0,008
Я в майбутньому	0,30	0,516	0,68	0,83	23017	0,000
Я в минулому	0,06	0,316	0,85	0,868	14006,5	0,000

Я в діяльності	0,29	0,507	0,89	0,981	20438,5	0,000
Я та вік	0,57	0,504	0,60	0,591	29958,5	0,772
Я очима інших	0,57	0,654	1,27	1,058	18657	0,000
Я реальний	5,32	2,805	6,91	3,999	24005,5	0,000
Я хороший	1,77	1,036	2,77	1,825	19570,5	0,000
Я поганий	0,80	0,86	1,26	1,106	23023	0,000

Як видно з таблиці, найбільш вираженим у структурі когнітивного компонента самосвідомості хлопчиків та дівчаток є елемент «Я реальний». Отже, самопізнання підлітків обох статей базується на аналізі актуального стану, реального образу Я. Істотну роль у цьому процесі також відіграють елементи «Я хороший» і «Я в спілкуванні». Саме ці зазначені модальності представлені найбільшою кількістю самоописів і в хлопчиків, і в дівчаток (рис. 2.3). Це повністю співвідноситься з віковими особливостями підлітків, що описані в фундаментальній літературі.

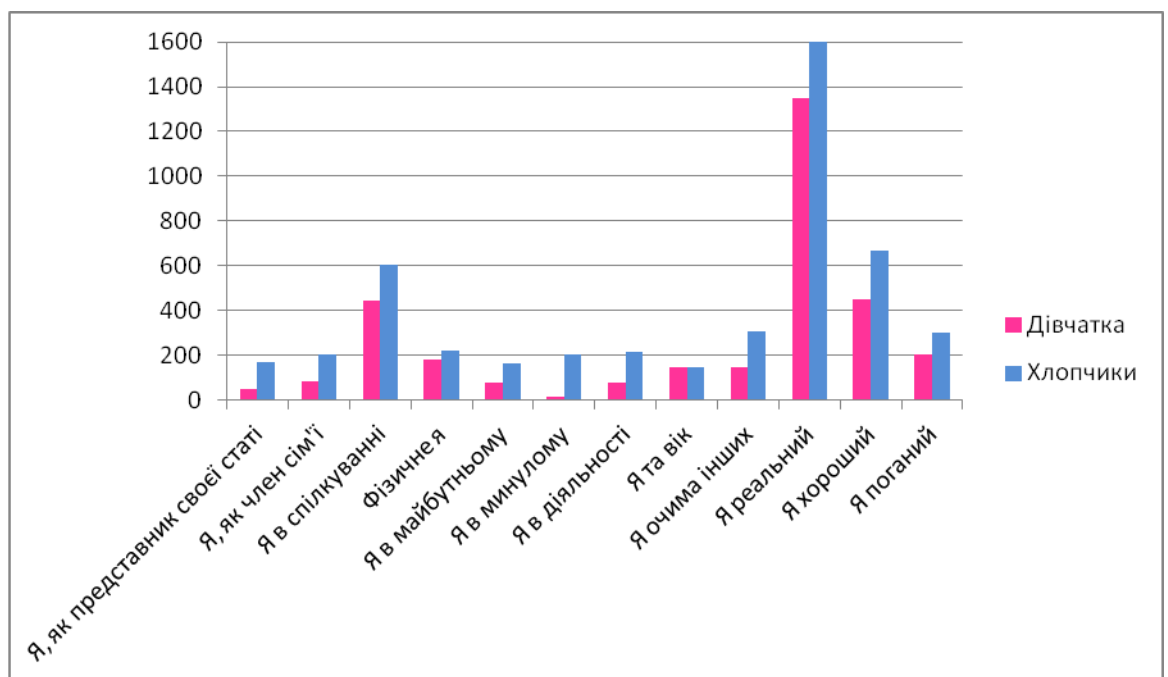


Рисунок 2.3 – Сумарна кількість самоописів у хлопчиків та дівчаток за елементами когнітивного компонента

Проведений статистичний аналіз показав, що рівень вираженості багатьох елементів когнітивного компонента в дівчаток значно вищий, ніж в хлопчиків. Виняток становить елемент «Я та вік». Цей показник

представлений в обох вибірках приблизно однаково. Отже, аналіз свого віку та дорослішання характерний для підлітків різної статі у рівній мірі.

Таким чином, елементи когнітивного компонента самосвідомості дівчаток більш розвине, ніж у хлопчиків. «Я-образ» дівчаток більш деталізований і розгорнутий за змістом. Це може бути детерміновано відмінностями у когнітивній сфері підлітків різної статі. Лаконічність «Я-образу» у хлопчиків визначається їх більш розвинутою здатністю відокремлювати суттєве від другорядного, більшою схильністю до узагальнення та синтезу інформації. Обширність «Я-образу» у дівчаток обумовлена великим словниковим запасом, розвиненішими аналітичними здібностями, кількісним підходом до вивчення інформації.

Таким чином, структура когнітивного компонента самосвідомості підлітків різної статі має суттєві відмінності. У хлопчиків вона є більш складною та стабільною, тоді як у дівчаток вона характеризується більшою спрощеністю та мінливістю.

Емоційно-ціннісний компонент. Результати вивчення елементів емоційно-ціннісного компонента наведено у табл.2 11.

Таблиця 2. 11 – Елементи емоційно-ціннісного компонента хлопчиків та дівчаток

Елемент	Хлопчики		Дівчатка		U Манна Уїтні	p
	Середнє	Ст.від.	Середнє	Ст.вкл.		
Самоповага	7,86	1,12	8,47	1,82	23025,5	0,000
Автосимпатія	8,21	2,08	9,31	1,64	20149	0,000
Очікуване відношення від інших	7,78	2,57	9,46	4,03	21478,5	0,000
Самозацікавл еність	5,31	1,57	6,38	1,41	18556,5	0,000

Як видно з таблиці у дівчаток всі елементи, що вивчаються, представлені достовірно вищим рівнем, ніж у хлопчиків. Отже, вони більш позитивно ставляться до власного ставлення до себе, більше дружні по відношенню до свого Я

Найбільшу вираженість у самовідношенні дівчаток має елемент, який означає важливість їх уявлень про те, наскільки вони здатні викликати схвалення та повагу з боку оточуючих. Для хлопчиків у структурі самовідношення пріоритетними є почуття симпатії, прихильності та схильності до себе. Це є закономірним, враховуючи виявлену специфіку когнітивного компонента, з урахуванням якого формується емоційно-ціннісний компонент.

Провідним елементом у структурі емоційно-ціннісного компонента у хлопчиків виступає аутосимпатія: переживання позитивних чи негативних емоцій на адресу власного Я приводить у дію інші елементи структури. Найменший вплив на внутрішньоструктурну взаємодію викликає самоповага. Самовідношення підлітків чоловічої статі більшою мірою засноване на власних емоціях, і меншою орієнтоване на соціальну бажаність та ставлення інших людей.

Для емоційно-ціннісного компонента самосвідомості дівчаток характерне автономне функціонування самоповаги та аутосимпатії, а також незначний зв'язок між очікуваним ставленням від інших та самоцікавістю. Відношення інших людей визначає їхню міру любові до себе. Структура емоційно-ціннісного компонента самосвідомості дівчат значно менш інтегрована, на відміну від хлопчиків; її елементи не організують тісної внутрішньоструктурної взаємодії.

Поведінковий компонент самосвідомості. Як видно з табл.2.12, середньогрупові значення хлопчиків та дівчаток перебувають у діапазоні низького рівня розвитку ознак.

Таблиця 2.12 – Елементи поведінкового компонента хлопчиків та дівчаток

Елемент	Хлопчики		Дівчатка		U Манна Уїтні	p
	Середн є	Ст.від ..	Серед нє	Ст.від .		
Планування	3,2	1,82	3,19	1,87	29437	0,549

Моделювання	3,52	1,9	3,86	2,11	27222	0,045
Програмування	3,49	1,92	3,49	1,77	30339	0,989
Оцінка результатів	2,9	1,71	2,94	1,93	29216,5	0,461
Гнучкість	3,72	1,83	4,39	2,2	25520	0,002
Самостійність	2,4	2,32	2,08	1,35	29690	0,663

Проведений статистичний аналіз показав, що рівень розвитку гнучкості та моделювання у дівчаток достовірно вищий, ніж у хлопчиків. Інші елементи поведінкового компонента самосвідомості підлітків не мають значних відмінностей. Ймовірно, ці відмінності зумовлені філогенетично: у всі часи жінки, будучи хранительками домівки, були змушені гнучко налагоджувати взаємини з усіма членами сім'ї; ефективно налагоджувати побут та забезпечувати виховання дітей. Все це вимагає мобільності, гнучкості та передбачливості.

Особи обох статей однаково здатні до планування, програмування, самостійності та оцінювання результатів своєї діяльності та поведінки.

Отже, провідну роль у роботі поведінкового компонента самосвідомості хлопчиків грає автономія на всіх його етапах разом із вмінням перебудувати власну діяльність у разі виникнення такої необхідності. Результати ж дівчаток підтверджують поширену думку про більшу, порівняно з хлопчиками, гнучкість і меншу самостійність. Саме гнучкість визначає функціонування поведінкового компонента самосвідомості осіб жіночої статі, тоді як самостійність найменше бере участь у внутрішньоконпонентному взаємовідношенні.

Порівняємо силу взаємозв'язку елементів кожного компонента самосвідомості хлопчиків та дівчаток (рис. 2.4).

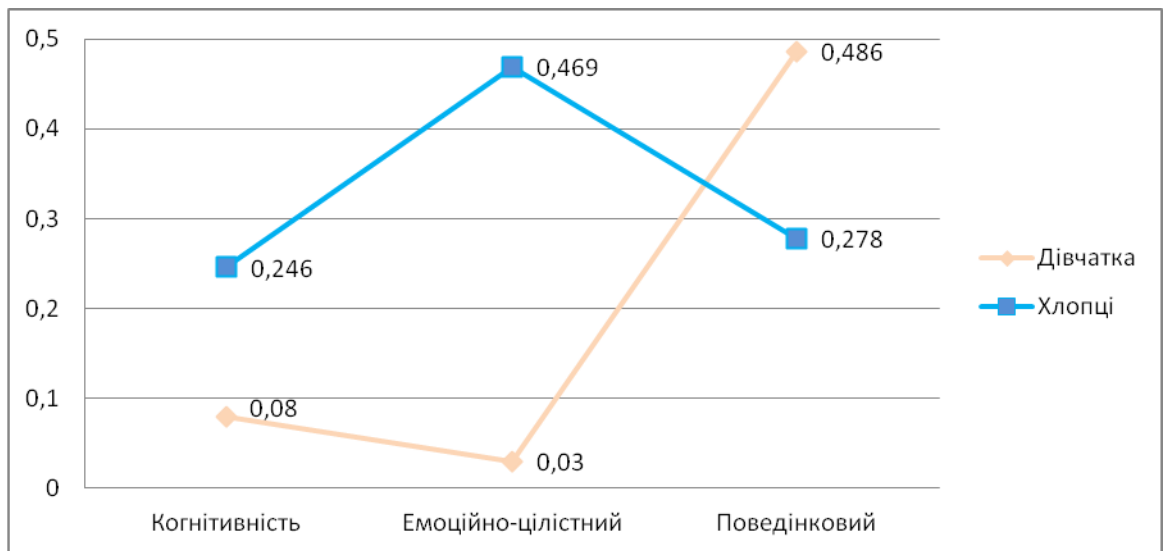


Рисунок 2. 4 – Зв'язки компонентів структури самосвідомості осіб різної статі

Як видно з рис.2.4, у дівчаток найбільш інтегрованим є поведінковий компонент, у хлопчиків – емоційно-ціннісний. Отже, на цьому віковому етапі саме ці компоненти проходять період свого активного формування.

Таким чином, можна зробити висновок, що самосвідомість дівчаток відрізняється від самосвідомості хлопчиків. Це проявляється у її більшій варіативності та мінливості, більшій кількості типологічних відмінностей. Їх «Я образ» більш деталізований і розгорнутий за змістом, при його побудові вони більшою мірою орієнтовані на оцінку їх особистості іншими людьми, а також виражена гнучкість довільного регулювання поведінки, більш розвинена здатність моделювання зовнішніх та внутрішніх умов своєї діяльності.

Самосвідомість хлопчиків більш стабільна: їхній «Я образ» спрощений і формується на основі аналізу себе як суб'єкта діяльності. Відношення до себе будується на основі почуття прихильності і схильності до себе. Регуляція діяльності хлопчиків відрізняється самостійністю висування та досягнення цілей. Становлення самосвідомості дівчаток випереджає темпи розвитку самосвідомості хлопчиків.

2.3 Методичні рекомендації щодо роботи з формування самосвідомості в ранньому юнацькому віці

Як було нами встановлено в досліджуваній групі формується досить позитивна самосвідомість під впливом таких основних чинників, як взаємодія в студентському колективі та взаємодія з викладачами коледжу.

Проте враховуючи ті факти, що більшість студентів групи при вирішенні своїх найрізноманітніших потреб досить часто звертаються за допомогою до викладацького складу та вихователів доречною є робота з подальшого розвитку «Я–концепції».

Адже молодим людям часто не вистачає чіткого уявлення про власну особистість. Залишаються без відповіді найголовніші питання: «Хто я?», «Як до себе ставитися?» Саме неправильне, спотворене уявлення про себе лежить в основі багатьох конфліктних ситуацій. У студентський період людина з особливою інтенсивністю шукає відповіді на такі запитання: «Що я собою являю?», «Які позитивні й негативні риси для мене характерні? І що мені з ними робити? Чи потрібно щось змінювати?», «Які мої особливості призводять до конфліктів, непорозумінь?», «У якому напрямі мені краще розвиватися?», «Ким бути?», «Яким бути?», «Як будувати відносини з друзями, батьками?», «Як знайти свою половинку?», «Як взаємодіяти зі світом, оточуючими людьми, розкриваючи себе й пізнаючи інших, зберігаючи при цьому свою унікальність?», «Як ставитися до соціально-політичних конфліктів у моїй країні та світі?». Вирішення зазначених питань певною мірою пов'язане з проблемою цілісності Я-концепції та позитивним ставленням до себе.

Один з самих швидких способів підвищити свою самооцінку – це робити те, чого ти боїшся. У той же час цей спосіб один з найважчих. Зрозуміло, не варто робити те, чого боїшся, якщо абсолютно незрозуміла мета таких вчинків. Нерозумний ризик не виправданий і зазвичай свідчить

більше про дурість, ніж сміливість. А ось усвідомлене, можна навіть сказати розважливе, подолання страху завжди йде на користь людині.

Для успішних взаємовідносин з оточуючими нас людьми, а також для гармонійного розвитку особистості необхідним є формування і розвиток адекватного образу «Я» та самовідношення. Існує безліч ефективних вправ, тренінгів, прийомів для корекції низької самооцінки, конфлікту між образом Я–ідеального і Я–реального, неадекватного самосприйняття. Більшість з них розраховані на групову роботу, що сприяє більш повному розкриттю людиною своїх якостей, особливостей, усвідомленню себе з іншого боку (так званий «зворотній зв'язок») [**Error! Reference source not found.**].

Рекомендації щодо формування самосвідомості осіб різної статі раннього юнацького віку

При організації психологічного супроводу осіб раннього юнацького віку різної статі доцільно враховувати особливості їхньої самосвідомості. Переважно це стосується тих видів діяльності психолога, в яких активно задіяні самопізнання, самооцінювання та навички усвідомленого регулювання власної діяльності та поведінки.

Грунтуючись на отриманих у цьому дослідженні даних, представимо можливості їх застосування практично.

1. У психодіагностичній роботі – переважно поза стандартизованими процедурами, де потрібна самопрезентація, складання самозвітів, необхідно приділяти особливу увагу відповідям дівчаток у контексті їхньої соціальної бажаності. Значимість відношення з інших може визначати зміст отриманого емпіричного матеріалу. Виходячи з цього, ми робимо висновок, що найменшу достовірність матимуть результати, отримані усно у груповій роботі (наприклад, у ситуації тренінгу). Отже, користуватися під час упорядкування психологічного портрета цими результатами недоцільно. Відповіді дівчаток, а також хлопчиків незалежно від гендера можуть відрізнятися низькою критичністю до себе. Тому результати діагностичних методик (таких, наприклад, як схильність до ризикованої поведінки).

2. Психопрофілактична робота та психологічна освіта дівчаток повинна включати такі форми, при яких задіюється досвід значимих інших, демонструються та аналізуються ситуації, що дозволяють у ході колективного обговорення дійти висновків, які передбачені цілями та логікою роботи. Також варто співвіднести зміст заняття з важливими для них у цей період зовнішністю та фізичним станом.

Для хлопчиків при організації профілактичних та просвітницьких заходів необхідно забезпечити активну діяльність підлітків, що забезпечує аналіз конкретних ситуацій та їх наслідків, вироблення необхідних умінь та навичок. Крім зазначеного вище, необхідно опиратися на теперішні моменти у житті юнаків. Орієнтація у майбутнє, оперування несприятливими прогнозами мають меншу значимість.

3. Корекційно-розвиваюча та консультативна робота з дівчатами має бути орієнтована на когнітивний компонент самосвідомості, тобто. забезпечувати належний рівень самоаналізу, рефлексії. Для хлопчиків і дівчаток важливіше значення має відпрацювання необхідних моделей поведінки у ситуаціях, які викликають труднощі. Також у корекційно-розвиваючій та консультативній роботі найбільш значущою буде робота з їх самовідношеннями, з установками щодо себе. Це, визначаючи необхідну мотивацію, забезпечить зв'язок із їхньою реальною життєдіяльністю.

При організації групових форм роботи, психологу у програму кожного конкретного заходу необхідно включати вправи, орієнтовані на самосвідомість різногендерних дівчаток і хлопчиків. Це дозволить врахувати індивідуальні відмінності та забезпечити якісніший вплив.

Далі подаємо рекомендації, які можуть бути озвучені батькам та педагогам, основна мета яких – забезпечити найбільш ефективну взаємодію з особами юнацького віку різної статі.

Рекомендації батькам хлопчиків:

1. Необхідно приймати автономію та закритість внутрішнього світу хлопчиків від батьків. Визнавати та заохочувати їх самостійність.

2. Через те, що хлопчики менш критичні до себе, недоцільно вказувати їм на їх негативні риси та якості особистості. Краще ясно, логічно і доказово пояснити, що необхідно в собі розвивати, щоб стати кращим.

3. Хлопчики менш ніж дівчатка орієнтовані на ставлення оточуючих людей, тому виховні впливи, що актуалізують сумлінність, сором і т.п. не матимуть вирішального значення зміни їх поведінки. Велику ефективність матимуть довірчі розмови, у яких тактовно обговорюватимуться наявні проблеми у поведінці, аналіз причин і способів подолання.

Рекомендації батькам дівчинки

1. Необхідно бути обережними із поспішними звинуваченнями, висновками, необдуманими оціночними чи образливими словами. Будучи чутливою до думки оточуючих, дівчинка легко може сприйняти сказаний значущими людьми негатив, прийняти його як істину про себе. Це може спричинити низку внутрішньоособистісних проблем.

2. Дівчаткам важливо отримувати зворотний зв'язок від оточуючих про її діяльність та особистість. Отримувана ними інформація осмислюється і нерідко надається. Це може супроводжуватися веденням щоденників, прагненням до усамітнення. Необхідно з розумінням до цього ставитись і не створювати перешкод.

3. Дівчатка частіше потребують певного зразка, прикладу, за образом і подобою якого потрібно організувати свою діяльність. Завдання батьків – забезпечити адекватні моделі поведінки; демонструвати дочкам, як треба чинити, замість роз'яснень того, як не потрібно робити.

Рекомендації вчителям

1. Необхідно прийняти той факт, що хлопці та дівчата – від природи неоднакові. Вони по-різному сприймають інформацію про себе та світ; по-різному оцінюють себе та результати своїх дій; по-різному регулюють свою діяльність. У ході навчальної діяльності недоцільно порівнювати хлопчиків та дівчаток, наводити їх у приклад один одному.

2. Засудження у стилі «Задумайся над своєю поведінкою!» на дівчаток вплине більше, ніж на хлопчиків. Останнім не властивий глибокий самоаналіз та критичність до себе.

3. Заохочуючи дівчаток, краще акцентуючи увагу на їхній особистості в цілому. Заохочуючи хлопчиків більший ефект матиме похвала йому як суб'єкту діяльності.

Безперечно, представлені тут рекомендації мають найзагальніший характер. Однак вони можуть стати відправною точкою у розробці програми психологічного супроводу осіб раннього юнацького віку різної статі з урахуванням специфіки їх самосвідомості.

Висновки до розділу

Досліджувана група студентів представляє собою особливе середовище, що обумовлено специфікою студентського контингенту. За результатами проведеного дослідження нами встановлено, що в досліджуваній групі проявляється один студент із можливо завищеним рівнем самооцінки та є два студенти з можливо заниженою. Решта студентів групи мають самооцінку на рівні вище чи нижче середнього. Найбільший вплив на формування самосвідомості студентів досліджуваної групи справляють викладачі училища. Другим за силою впливу чинником є вплив одногрупників, а вплив батьків є порівняно незначним.

Провівши кількісний вимір самооцінки досліджуваної групи дійшли висновку, що у даних студентів відсутня розбіжність уявлення про те, яким їм слід бути, і тим, якими вони є насправді. Проте можемо говорити про загальну невисоку самооцінку студентів даної групи. Такий стан справ, на нашу думку, склався через специфічний соціальний статус студентів даного навчального закладу.

Були виявлені певні особливості взаємовідносин в академічній групі які свідчать про її згуртованість, довіру між студентами з явними двома

рівносильними лідерами, одночасно формальними та неформальними. Крім того слід зазначити, що в групі не спостерігається виділення явних аутсайдерів. Такі взаємовідносини і визначають досить високий і рівномірний рівень самосвідомості даних студентів. У взаємовідносинах студентів з викладачами спостерігаються довірливі, доброзичливі відносини. В яких студенти практично постійно сподіваються на допомогу викладачів навіть у тих ситуаціях коли можуть вирішити питання самостійно. Це стосується навчання, повсякденного, а також і особистого життя. Такий стан справ може зашкодити випускникам закладу адаптуватися в подальшому дорослому житті.